

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

MƏTANƏT SƏFƏR qızı MƏMMƏDOVA

BƏL

TARİXİN TƏDRİSİNİN
AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Bakalavr hazırlığı üçün
dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
26 may 2015-cü il tarixli 598 saylı əmri ilə
verdiyi qıfə əsasən nəşr olunmuşdur.

Bakı - 2015

Elmi redaktor: *prof. Anar İsgəndərov*

Rəyçilər:

9 (07)
+ M51

prof. Məmməd Fətəliyev

t. ü. f. d. Bəhmən Kərimov

p. ü. f. d. Dəyanət Musayev

Məmmədova M. S. Tarixin tədrisinin aktual problemləri. Dərs vəsaiti. Bakı, «Bakı Universiteti nəşriyyatı», 2015, 112s.

Dərs vəsaiti tarix fakültəsinin II və III kurs bakalavr pilləsində, eyni zamanda magistr bölməsində təhsil alan, tarixin tədrisi metodikasını, onun nəzəri məsələlərini öyrənən tələbələrə kömək məqsədilə hazırlanmışdır. Bu dərs vəsaitində Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra Təhsil sahəsində dövlətin apardığı islahatlar, Yeni Təhsil Proqramının qəbul edilməsi, Azərbaycan təhsilinin Qərbə inteqrasiyası, qloballaşan dünyada təhsilə yeni baxış və Boloniya sisteminin tətbiqi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində yeni strategiyası, təhsil sisteminə konseptual sənəd olan Kurikulumun tətbiqi, ümumtəhsil kurikulumunun əsaslandırılması konkret şəkildə ifadə edilmişdir. Dərs vəsaitində dövlətimizin təhsillə bağlı qəbul etdiyi əmr, qərar, sərəncamları ilə bərabər, dünya təhsil sistemindəki yeniliklərin Azərbaycan təhsil sistemində tətbiqi, eləcə də tarixinin tədrisində yeri və rolu məsələləri araşdırılmış, metodikanın, xüsusilə, Vətən tarixinin tədrisinin aktual problemlərində nəzəri-praktik məsələlərin əlaqələndirilməsinə nəzər yetirilmişdir. Bu dərs vəsaitinin iki hissədən ibarət olması nəzərdə tutulmuşdur; Birinci hissədə tarixin tədrisinin nəzəri-aktual problemlərinin işıqlandırılması məsələlərinə diqqət yetirilmiş, ikinci hissədə isə metodiki fikrin, tarixi-metodiki baxışların və tarixin tədrisi metodikasının inkişafı, məktəb tarix kursunun formalaşması tarixinin izlənməsi məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Dərs vəsaitində, həmçinin metodikanın nəzəri problemlərinin Avropa və Rusiyada təhlili məsələləri, tarixin bir fənn kimi tədrisinə qədər olan konsepsiya və nəzəriyyələr, tarixin tədrisi metodikasının dərk olunması amilləri, tarixin tədrisi metodları, zaman və məkancə lokallaşma, fəall/interaktiv təlim metodları, müasir dərs və modern tarix müəllimi, tarix fənni üzrə fənn daxili və fənlərarası əlaqələr də işıqlandırılmışdır. Dərs vəsaiti bakalavr, magistr pilləsində təhsil alan tələbələr, müəllimlər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2015

262257

MÜNDƏRİCAT

Giriş	5
I Bölmə. Metodikanın predmeti və vəzifələri	11
1. Tarix elminin metodologiyası və tarixin tədrisi metodikasının tədqiqat obyektı	11
2. Tarixin tədrisi metodikasının təhsil vəzifələri	15
a) Tarixin tədrisində öyrədici funksiya	18
b) tarix tədrisində inkişafetdirici funksiya	19
3. Tarixin tədrisi metodikasının prinsipləri	19
4. Tarixin tədrisi metodikasının tərbiyə vəzifələri	21
a) tərbiyə prosesinin mahiyyəti və qanunauyğunluqları	21
5. Tarixin tədrisi metodikasında təlim və tərbiyənin vəhdəti	25
II Bölmə. Təlimdə tarixin dərk olunmasının əsas amilləri	29
1. Şagirdlərin tarix elminin əsaslarına yiyələnməsi	29
2. Tarixi bilik mənbələri	31
III Bölmə. Şifahi şərh metodu, onun istiqamətləri və funksiyaları	35
1. Nəqlətmədə və tarixi hadisələrin təsvirində konkretləşdirmə vasitələri	41
2. Tarixi materialının şərhinə verilən əsas tələblər	42
a) Kontekst və quruluş anlayışı	43
b) Dinləmənin pedaqoji təşkili, Şərhin aparılma tərzı	44
3. Müsahibə aparmağın üsulları və onlara verilən tələblər	46
a) Evristik müsahibə və onun xüsusiyyətləri	46
b) Müsahibədə suallarının xarakterinə verilən tələblər	48
IV Bölmə. Tarixin əyani təlim metodları, təlimdə əyanilik prinsipi	50
a) tarix dərslərindəşəkillə iş metodikası	54
b) illustrasiya və onunla işləmək metodikası	56

V. Bölmə.	Tarixi hadisələrin zamanca və məkanca lokallaşdırılması	57
VI Bölmə.	Tarixin təlimində ekran vasitələri və digər texniki vasitələr	61
VII bölmə.	Şagirdlərlə sinifdənkənar iş.....	64
VIII bölmə.	Tarix təlimində tarixi sənəd ilə iş və bədii ədəbiyyatdan istifadə	66
a)	Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə – belletristika.....	69
IX Bölmə.	Tarix dərsləkləri. Tarix təlimində mətnlə iş metodları	71
X Bölmə.	Tarix müəllimi tərəfindən tarixi biliklərin verilməsi metodikası	74
XI Bölmə.	Tarix təliminin metodlar problemi.....	76
XII Bölmə.	Tarixi anlayışlar üzərində iş metodikası.....	79
XIII Bölmə.	Tarix dərslərinin metodikası.....	82
XIV Bölmə.	Təhsil fəlsəfəsi və dəyərlər, tarix təlimində onun əhəmiyyəti.....	87
XV Bölmə.	İKT (informasiya kommunikasiya texnologiyaları) və tarixin tədrisi metodikası	88
XVI Bölmə.	Kurikulum. Fənn kurikulumları və tarixin tədrisi metodikası.....	99
	Nəticə	100
Bibliografiya.	Mənbə və ədəbiyyatın ümumi xarakteristikası	102

GİRİŞ

Təhsil, təlim-tərbiyə hər bir dövlətin strateji əhəmiyyətli fəaliyyət sahəsi olmaqla, həmin dövlətin siyasi-iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını müəyyən edir, yeni qurulmuş cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini formalaşdırır. Bu baxımdan hər bir suveren dövlət təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirir, çünki təhsil millətin gələcəyi, dövlətin prioritet dayaqını təşkil edən bir sahədir. Yenidən müstəqilliyini qazanan Azərbaycan Respublikası cəmiyyət quruculuğunun sivilizasiyalı, demokratik modellərinin axtarışı prosesində təhsil sisteminin yeniləşməsində dünya təcrübəsində inteqrasiyaya geniş meydan vermişdir. Müstəqillik əldə edildikdən sonra müasir təhsil sahəsinin inkişafı üçün verilən qərarlar, sərəncamlar, fərmanlar, perspektivli dövlət proqramları ölkədə keyfiyyətli təhsil sisteminin qurulmasına, dünya təhsil sistemə inteqrasiyaya və onun müsbət nəticələrinin reallaşmasına, intellektli, geniş dünyagörüşünə malik, savadlı, bacarıqlı, standartlara cavab verə bilən modern gənclərin yetişdirilməsinə yönəldilmişdir.

Keçmiş Sovet rejiminin təsiri altında yaranan və Sovet ideologiyasını əks etdirən tarix dərsliklərinin və dərs vəsaitlərinin dəyişdirilməsinə ciddi ehtiyac duyulurdu. SSRİ tarix dərsliklərində çox cüzi yer ayrılan Azərbaycan tarixi haqqında məlumatlar tarixi həqiqətə uyğun olmayan, təhrif olunmuş formada verilirdi. Azərbaycanın tarixi keçmişinin ən mühüm dövrləri tarix dərsliklərində özünə yer tapa bilmir, Azərbaycan xalqının görkəmli tarixi şəxsiyyətləri tarixin qaranlıq səhifələrində ya gizlədilir, ya da təhrif edilmiş şəkildə xalqa çatdırılırdı. Bütün bunlar gənc nəslin əqidəsində, dünyagörüşündə, tarixə baxışında bir oyanış edə biləcək tarixin tədrisi metodikasının reallaşmasına və yeni məzmunlu, ideologiya və siyasətdən kənar tarix dərsliklərinin yaradılmasına böyük ehtiyac yaradır, təhsil islahatının keçirilməsini labüd edirdi. Təhsil sahəsində aparılan və gerçəkləşdirilən islahatlar, geniş miqyas-

lı infrastruktur layihələr respublikamızda təhsilin yeni aspektdə qurulması və davamlı inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə çatdırılması fəaliyyətin bir sıra istiqamətlərində təşkil edilir. Ölkənin daxilində təhsil sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin öyrənilib, ümumiləşdirilməsi və təhlil edilməsi ilk növbədə, təlim-tərbiyə sahəsində irəliləyişlərin mahiyyət və məzmununu öyrənməklə təhsilin mövcud durumunu, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində nələrin əldə olunduğunu və gələcək üçün hansı potensial imkanların yarandığını meydana çıxarmağa imkan verir. İlk araşdırmalar göstərir ki, Respublikada istər müəllimin, istərsə də məktəbin fəaliyyətinin cəmiyyətin tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində şəxsiyyətin formalaşdırılması, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi, eləcə də təhsilin idarə olunması sahəsində xeyli qabaqcıl təcrübə toplanmışdır. Elə bu səbəbə görə də onlardan geniş istifadə olunması təbii ki, Azərbaycan təhsil sisteminin milli zəmində yenidən qurulması baxımından əhəmiyyət daşıyır. Tarix fənninin tədrisi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, şagirdlərin fənnə olan maraq və meyllərini gücləndirmək, bilik və məlumatların genişləndirmək məqsədilə ölkə ərazisində bütün ümumtəhsil məktəblərində çoxsaylı sosial tədbirlər keçirilir.

Təhsilin inkişaf istiqamətləri şəffaflığı, aydınlığı və mütləq qabiliyyəti tələb etdiyindən Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində dövlət siyasətini əks etdirən sənədlərin qəbul edilməsi ilə yanaşı, təhsil sahəsinin ölkəmizdə bir prioritet sahə kimi mükəmməl inkişafını da təmin etməlidir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 26 aprel tarixli 72 sayılı «Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartlarının təsdiq edilməsi haqqında» qərarı, 1999-cu ildə qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı», «Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)»

sərəncamı kimi sənədlər bu qəbıldəndir. Bu sənədlərin qəbul edilməsində əsas məqsəd təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə xidmət edən ölkə təhsil informasiya sisteminin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasına imkan verən vahid təhsil informasiya mühitinin yaradılması, elektron dərsliklərin rəqəmli tədris resurslarının işlənilib hazırlanması, təhsil sisteminin informasiya infrastrukturunun formalaşdırılması, onun elmi-metodiki təminatı, təhsil portalı və saytlarının formalaşdırılmasıdır. Həmçinin, «Elektron məktəb», «Pilot məktəb» layihələrinin tətbiqi, məktəblərə İKT avadanlıqlarının verilməsi, lokal şəbəkə yaradılması, müəllimlərin və şagirdlərin İKT bacarıqlarına yiyələnməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi, gələcəyin intellektual səviyyəli gənclərinin yetişdirilməsinin şərtləndirilməsi məsələləridir.

Kurikulum konseptual sənədinin Azərbaycan Respublikasında tətbiqi, 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması müasir təhsil texnologiyalarının geniş miqyaslı tətbiqini, təhsil müəssisələrinin kompyuter avadanlığı ilə təminatının köklü şəkildə yaxşılaşdırılmasını, vahid ümummillə təhsil mühitinin formalaşmasını və ölkə təhsil sistemi məkanına inteqrasiya olunmasını əsaslandırır. 19 iyun 2009-cu ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Yeni Təhsil Qanunu təhsil sahəsində dövlət siyasətinin ümumi müddəalarını, dövlət standartlarını, təhsil proqramlarını (kurikulum), ümumi təhsil sahəsini və s. özündə ehtiva edir, bunlar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası ilə tənzimlənilir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramlarında dəyişikliklər edilməsi haqqında 3 iyun 2010-cu il tarixli 103 nömrəli qərarında ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartlarını əhatə edən müddəalar yer almışdır. Dövlət Təhsil Proqramlarını və ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartlarını özündə ehtiva edən, böyük əhəmiyyətə malik bu sənəddə ümumi təhsilin məzmununu, idarə olunması, ümumi təhsilin maddi-texniki və tədris bazası, infrastrukturunu, ümumi təhsil sisteminə təhsilve-

rənlərin keyfiyyət göstəriciləri, təhsilənlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin səviyyəsi müəyyən edilmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası təhsil sisteminədəki inkişaf tendensiyalarının xarakterik cəhətlərindən biri də öyrədən, öyrənənlərin, valideyn və cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinin əsasında düşünən beyinlərin inkişafını təmin etməkdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında bir çox sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də köklü islahatlar həyata keçirilir. Bu islahatların əsas məqsədi cəmiyyətin ehtiyac və tələbləri nəzərə alınmaqla, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və onun inkişafını təmin etməkdir. Qloballaşma əsərində respublikada milli tərəqqinin yeganə yolu elm və təhsilin, müasir biliklərin, intellektual əməyin inkişafından, habelə kompyuter və informasiya texnologiyalarının bütün idarəetmə sahələrində geniş tətbiqindən keçir. Bununla əlaqədar dövlət təhsilin keyfiyyətini şərtləndirən amillərə, ilk növbədə təhsilin məzmununa, müəllim hazırlığına və şagirdlərin hər tərəfli inkişafına böyük diqqət ayırır. Tarix fənninin tədrisi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, şagirdlərin fənnə olan maraq və meyllərini gücləndirmək məqsədilə ölkə ərazisində bütün ümumtəhsil məktəblərində çoxsaylı tədbirlər həyata keçirilir. Tarixin ümumtəhsil məktəblərində tədrisi dərin və əhatəli biliyə, bacarıq və vərdislərə, yüksək intellektə, geniş dünyagörüşünə malik olan və onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxsiyyət formalaşdırmağa, öz soykökünə, adət-ənənələrinə, milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanan, şərəfli tarixi keçmişinə dərinləndirən, ailəsini, vətəninə, millətini sevən və onu daim ucaltmağa çalışan vətəndaş tərbiyə etmək məqsədi güdür. Təlimdə tarix fənninin tədrisində müasir təhsil standartlarına cavab verən şəraitin yaradılması, dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən yararlanaraq, müasir dövrdə təlimdə tarixin tədrisi keyfiyyətini artırılması yollarının göstərilməsi zəruridir.

Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə çatdırılması fəaliyyətin əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə təşkil edilir; əvvəla, ölkənin daxilində təhsil sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin

öyrənilib, ümumiləşdirilməsi və təhlil edilməsindən ibarət olub, ilk növbədə təlim-tərbiyə sahəsində irəliləyişlərin mahiyyət və məzmununu öyrənməklə təhsilin mövcud durumunu, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində nələrin əldə olunduğunu və gələcək üçün hansı potensial imkanların yarandığını meydana çıxarmağa imkan verir. İlkən araşdırmalar göstərir ki, Respublikada istər müəllimin, istərsə də məktəbin fəaliyyətinin cəmiyyətin tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində şəxsiyyətin formalaşdırılması, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi, eləcə də təhsilin idarə olunması sahəsində xeyli qabaqcıl təcrübə toplanmışdır. Elə bu səbəbə görə də onlardan geniş istifadə olunması təbii ki, Azərbaycan təhsil sisteminin milli zəmində yenidən qurulması baxımından əhəmiyyət daşıyır. Tarix fənninin tədrisi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, şagirdlərin fənnə olan maraq və meyllərini gücləndirmək, bilik və məlumatların genişləndirmək məqsədilə ölkə ərazisində bütün ümumtəhsil məktəblərində çoxsaylı sosial tədbirlər keçirilir.

Təlimlə tərbiyənin vəhdəti də müasir dərslin qarşısında qoyulmuş mühüm tələbdir. Dərs şagirdlərin mənəvi inkişafına, əxlaqca təkmilləşməsinə, vətənpərvərlik, insanpərvərlik, əməksevərlik ruhunda yetişməsinə xidmət göstərməlidir. Müasir dərs milli təhsilin yaradılmasına yönəlməlidir. Bunun əsasını diferiansallaşdırma, demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, inteqrasiya, fərdiləşdirmə və s. prinsiplər təşkil etməlidir. Təlimin təşkilinin ən mühüm komponentlərindən biri və ən əsası təlimin təşkili metodlarıdır. Tarix dərslinin səmərəli təşkili və şagirdlərə bilik, bacarıq, vərdişlərin verilməsi dərstdə şagirdlərin təlim-tərbiyəsi və inkişaf metodlarının necə seçilməsindən, onlardan necə istifadə olunmasından asılıdır. Qloballaşma əsrində respublikada milli tərəqqinin yeganə yolu elm və təhsilin, müasir biliklərin, intellektual əməyin inkişafından, habelə kompyuter və informasiya texnologiyalarının bütün idarəetmə səviyyələrində geniş tətbiqindən keçir. Bu reallığı nəzərə alan Prezident İlham Əliyev elm və təhsilə qayğıını, bu sahədə

özünü göstərən bir sıra problemlərin həllini hökumət qarşısında ciddi vəzifələrdən biri kimi müəyyənləşdirmişdir. Bu gün XXI əsrin şagird və tələbəsinin qarşısında böyük vəzifələr qoyulur; onlar azad şəkildə bilik əldə etməli, müxtəlif məsələlərin praktik həllərini tapmalı, həmçinin müxtəlif formalı və həcmli informasiya ilə işləməyi bacarmalıdırlar.

I Bölmə

TARIXİN TƏDRİSİ METODİKASINI PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

1. Tarix elminin metodologiyası və tarixin tədrisi metodikasının tədqiqat obyektı. Tarix nədir? sualına illərlə, əsrlərlə mütəfəkkirlər müxtəlif təriflər vermiş, müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Məşhur fransız filosofu, maarifçisi Jan Jak Russo bu suala belə cavab vermişdir: «Tarix, oxuyana öz gözünün görmə dərəcəsinə görə yol göstərən bir bələdçidir». Həyatın gündəlik qayğıları, yaxın və uzaq gələcək haqqında düşüncələr insanı nə qədər məşğul etsə də, o, keçmişə nəzər salmağı da heç vaxt unutmur. Bəşəriyyətin keçmişini əfsanələr, miflər və tarixdə öyrənirik, lakin tarix daha dəqiq və elmi məlumat verir. Tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz, öyrənib yazdıqlarımızdan və ya bizə çatdırılanlardan ibarətdir. Tarix obyektivdir, həmçinin tarix yazanların, yəni subyektin iradəsindən, sosial statusundan, şəxsiyyətindən və dövrün siyasi tələbindən müəyyən dərəcədə asılıdır. Tarixi həqiqətlər mənbələr və onların müqayisəli təhlili əsasında ortaya çıxdığına görə tarix anlayışı və onun metodologiyasını şərh etməyə ehtiyac duyulur. Tarix sözünün ilk dəfə əl-Buxari (810-870) tərəfindən işləndiyi (nüfuzlu din xadimlərinin həyat hekayələri məcmuəsinə bu adı vermişdi), «İlməl-əxbar» ifadəsinə əl Xarəzmidə (təqribən 780-850) rast gəldiyi deyilir. Hələ İslamdan əvvəl, tarixçilər tərəfindən cahillik dövrü adlandırılan dövrdə ərəblər arasında «ənsab» elmi, yəni nəsəbin bilinməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, hər bir nüfuzlu ərəb qəbiləsinin ata-babasının adlarının yazıldığı «nəssabə» adlanan soy ağacları, şəcərələr tərtib olunurdu. Sonrakı dövrlərdə «trical», «təbəqat», «təzkirə» tipli ensklopedik tərcümeyi-hal kitablarının meydana gəlməsinə bunun mühüm təsiri olmuşdur. Xüsusən hədis alimlərinin yazdıqları əsərlərdə ayrı-ayrı şəxslərin adları, xronoloji ünsürlər, vəfat tarixləri dəqiqliklə müəyyən edilərək qeyd edilmişdir.

XIX əsrdə bütün elm sahələrində irəliləyiş və yeniliklər olduğu kimi, tarix biliyin elmə çevrilməsi sahəsində də nəzərə carpan irəliləyiş baş verdi; Tarixi hadisələrə nəqli yanaşmadan daha mütərəqqi olan pragmatik yanaşmalara keçiddən ibarət oldu. Bununla da, tarixin öyrənilməsinə yeni metodoloji yanaşma meydana gəldi ki, nəticədə tarixi hadisələrin bir-biri ilə bağlı olan səbəb və nəticə əlaqələri araşdırılmağa başlandı. Beləliklə, qeyd etdiklərimizi xülasə etsək, «tarix nədir?» sualını bu cür cavablandırma bilərik: Tarix-insanların cəmiyyət həyatına təsir edən fəaliyyətləri nəticəsində meydana gəlmiş hadisələri, səbəb və nəticə əlaqələrini müəyyən edərək, mənbə materiallarının tənqidi təhlilinə əsaslanaraq, məkan və zaman bildirən daim təkmilləşən ictimai elm sahəsidir.

XIX əsrin əvvəllərində tarixin nəzəri problemləri ilə məşğul olan alimləri belə suallar düşündürürdü: Empirik müşahidənin qeyri-mümkün olduğu tarixi faktları və eləcə də tarixi keçmişi necə dərk etmək olar? Tarixi mənbə nədir və o, tarixi reallığı özündə nə dərəcədə obyektiv əks etdirir? Tarixi tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş faktları tarixi əsərlərdə necə əlaqələndirib sistemləşdirmək zəruridir? Tarix elminin nəzəri məsələləri Avropada XIX əsrin II yarısından formalaşmağa başlasa da, əslində tarixin metodologiyası, tarixin nəzəri məsələləri XIX əsr Azərbaycan mütəfəkkiri A. Bakıxanovun 1841-ci ildə yazılan «Gülüstani-İrəm» əsərinin müqəddiməsində öz əksini tapmış, tarix elminə çox yüksək qiymət verən müəllif qeyd etmişdir ki, tarix hökmsüz və zülmsüz elə bir hökmrandır ki, bütün Adəm övladı onun əmrlərinə boyun əyməkdədir. Onun təlim məktəbində dünyanın müəllimləri əlifba oxuyan bir uşaqdırlar... Tarix elə bir danışmayan natiqdirdi ki, sələflərin vəsiyyətlərini bütün təfəsilat və təriflərilə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır. Gələcəkdə törəyə bilən əhvalatı keçmişin libasında insanların ibrət nəzərinə çatdırır. Bəli, keçmişdə vəqə olan bir iş gələcək üçün düsturüləməlidir və elmə əsaslanan bir əməl möhkəm və payıdar olar. Zəmanənin dəyişikliklərindən bixəbər işə başlamaq, yolsuz və qorxulu bir çölə yönəlmək kimidir. Öz

qısa ömründə təcrübə əldə edən şəxs, ondan çox böyük mənfəətə çatar. Tarix elmi dünyanın təcrübəsini bizə kəşf edir. Bundan daha yaxşı nə ola bilər? Xüsusən, hər bir ölkənin tarixi orada yaşayan xalq üçün faydalıdır, çünki tarix ona öz millətinin təbiət və adətlərindəki xüsusiyyətləri bildirər, qonşu tayfaların rəftarından məlumat verir, müxtəlif xalqlarla saxlanan əlaqənin əsas xeyir və zərərini ona məlum edər.

O daha sonra qeyd edir ki, heç bir tarix kitabı baş vermiş hər hansı bir tarixi hadisəni gerçəklikdəki kimi əks etdirə bilməz. «Əxbar kitabları və asari-ətiqə qalıqları heç bir ölkədə keçmişdə vəqə olan işləri lazımi tərtib və təfvil ilə ifadə edə bilməz. Xüsusilə, bu ölkə müxtəlif tayfaların gediş-gəlişi və istilasını üzündən həmişə iğtişaş və qarışıqlıq meydanı olmuşdur. Bir çox kitab, tarixi sənədlər və maddi mədəniyyət asarı məhv və tələf olmuşdur. Başqa millətlərin heç birinin tarix kitabları da bu məsələləri layiqlə izah etmir.... Öyrənilməsi tamamilə mümkün olmayan bir şeyi tamamilə də tərk etmək olmaz». İlk dəfə olaraq A. Bakıxanov bu əsəri ilə tarixşünaslıq elminin əsasını qoymaqla yanaşı, tarixin metodikası və metodologiyasına dair sanballı fikirlər də söyləmişdir.

A. Bakıxanovdan fərqli olaraq, XIX əsrin II yarısında pozitivizm cərəyanının nümayəndələri tarix elminin iki vəzifəsinin olduğunu qeyd edirdilər: birinci mərhələdə empirik tədqiqat nəticəsində dəqiq və səhih faktların aşkar edilməsi, ikinci mərhələdə isə induktiv yolla faktlar arasında asılılıq və qanunauyğunluqların aşkarlanmasıdır ki, buna tarixin tədrisi metodikasında da toxunulur. Təkrarolunmaz xüsusiyyətlərə malik tarixi faktların empirik müşahidəyə tabe olmadığını dərk edən pozitivistlər belə hesab edirdilər ki, tarix elminin əsas vəzifəsi məhz dəqiq və obyektiv faktların aşkar edilməsidir. Onlara görə, tarixi gerçəklik yalnız yazılı mənbələr hesabına dərk oluna bilər. Tarix sənədlər əsasında yaradılır; sənəd yoxdursa, tarix də yoxdur. Yazıyaqədərki tarixi dərk etmək mümkünsüz və qeyri-ciddi bir işdir.

Tarix elminin metodologiyasının tədqiqi tarixin tədrisi metodikasından daha əvvələ aiddir. XIX əsrin sonlarından

etibarən tarixin metodikası, metodologiyası, təhlili problemlərini işıqlandıran bir sıra əsərlər işıq üzü gördü; 1889-cu ildə alman alimi, Qreysvil universitetinin professoru E. Bernqeym «Tarixi metodun dərsliyi» adlı fundamental əsəri nəşr etdirir. Dörd hissədən ibarət olan bu əsərdə tarixin metodologiyası, metodikası, təhlili problemləri işıqlandırılmışdır. Pozitivizm mövqeyindən çıxış edən müəllif belə hesab edir ki, tarixin metodikası ilə tarixi mənbələrin araşdırılması və tənqidini həyata keçirən evrestika məşğul olur. Fransız alimləri Ş. Lanqlua və Ş. Senyobosun 1898-ci ildə çap etdirdikləri «Tarixin öyrənilməsinə giriş» adlı üç hissədən ibarət dərslikdə ilkin məlumatlar (tarixi mənbələrin biblioqrafik göstəricisi verilir), analitik proseslər (tarixi mənbələrin daxili və xarici tənqidi) və sintetik proseslər (dağınıq halda olan faktların tarixi əsərlərdə əlaqələndirilməsi) təhlil olunurdu.

Subyektiv pozitivizmin nümayəndəsi olan A. S. Lappo-Danilevski «Tarixin metodologiyası» əsərində tarixi fakt anlayışını geniş şərh edərək, onun tərifini vermiş, tarixdə idealist konsepsiyaları əsaslandırmaqla, subyektin-tarixçinin mövqeyini xüsusi vurğulamışdır.

Tarixi tədqiqatın əsas metodları kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- tarixi-genetik metod;
- tarixi-müqayisəli metod;
- tarixi-tipoloji metod
- tarixi-sistemli metod

Tarixin tədqiqat metodları olduğu kimi, tarixin tədrisi metodikasının da bir elm kimi müxtəlif, çoxçalarlı və dəyişkən metodları, üsulları mövcuddur. Bununla yanaşı, tarixin tədrisi metodikası özünəməxsus predmet və vəzifələri ilə seçilməklə səciyyəvi xarakter kəsb edir. Metodika qədim yunan sözü olan «metodos» sözündən yaranmışdır ki, bu söz «tədqiqat yolu», «öyrənmək yolu» və «dərkətmə yolu» mənalərini ifadə edir. Metodikanın predmeti tarixin tədrisindəki daxili qanunauyğunluqları və onun digər elmlərlə xarici əlaqələrini öyrən-

məkdən ibarətdir. Bir elm kimi tarixin tədrisi metodikasının qarşısında duran vəzifə onu gələcəkdə daha da inkişaf etdirmək məqsədi ilə təlim prosesinin qanunauyğunluqlarını tədqiq etməkdən ibarətdir. Metodika nəzəriyyə ilə praktika arasında körpü yaradan humanitar elmin mühüm sahəsidir.

2. Tarixin tədrisi metodikasının təhsil vəzifələri. Tarixin tədrisi metodikasının təhsil və tərbiyə vəzifələrinə toxunulmadan onun aktual problemlərini şərh etmək olmaz. Tarixin tədrisi metodikasının təhsil vəzifələrinə əsaslanan təlim şagirdlərin biliklər sistemini mənimsəmələrinə və həmin bilikləri təcübəyə tətbiq etmək üçün lazım olan vərdiş və bacarıqlara yiyələnmələrinə yönəlmiş məqsədyönlü idrak fəaliyyətidir. Yalnız mütəşəkkil, məqsəduyğun və planlı öyrənmə prosesini təlim adlandırmaq olar. Tarixin tədrisi metodikasına əsaslanan təlim prosesində şagirdlər müəyyən hərəkə qabiliyyətləri və davranış formalarını mənimsəyir. Təlim prosesi öyrədən və öyrənənlərin qarşılıqlı fəaliyyət göstərdikləri məqsədyönlü proses olub, cəmiyyət tərəfindən toplanmış sosial-tarixi təcrübənin mənimsənilməsinə xidmət edir. Tarixin tədrisində təlim elə bir prosesdir ki, didaktikanın mahiyyəti onda öz əksini tapır və o, birbaşa təhsillə bağlı bütün məsələlərə müdaxilə edir. Fəaliyyətin bütün üsurlərini özündə əks etdirən təlim prosesi özünəməxsus quruluşa malik olmaqla, təlimin məqsədi, motivləri, məzmunu, vasitə və metodları, təşkili formaları, tədrisin nəticələrini özündə ehtiva edir. Təlimdə əldə olunacaq müvəffəqiyyət bir-biri ilə bağlı olan üç amildən ibarətdir: nəyi öyrədirlər, kim və necə öyrədir, kimə öyrədirlər. Proqressiv, sistemli və səmərəli təlimin köməyi ilə gənc nəsil bəşəriyyətin təcrübəsinə yiyələnmə bilər, lakin təlimdə tarix fənninin tədrisi məsələsinə baxış birmənalı olmamışdır. Bəzi tədqiqatçılara görə bu fənn şagirdlərin idrakı və zehni bacarıqlarının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir, digərlərinə görə isə, tarixin bir fənn kimi tədrisi onlarda azadfikirlilik və sərbəstlik formalaşdırır.

Tarixin tədrisi metodikası fənni məktəbdə tarixi necə tədris etmək və tarixin tədrisi təcrübəsini öyrənməyi öz qarşısına

məqsəd qoymuşdur. Tarixin tədrisi metodikası, eyni zamanda, bir sıra problemləri həll edir:

1. məktəbin ümumi təlim-tərbiyə sistemində tarix tədrisinin yerini, rolunu, və vəzifələrini müəyyən edir,

2. təlimin müxtəlif mərhələlərində tarix tədrisinin məzmununu istiqamətləndirir.

Şagirdlərin öyrənmələri üçün seçilən tarix materialı müəyyən tələblərə cavab verməlidir; şagirdlərə təqdim olunan material təlim-tərbiyəvi əhəmiyyətli olmalı, onların yaş xüsusiyyətinə və bilik səviyyəsinə uyğun gəlməlidir. Həmçinin, təlimdə istifadə olunan materialın həcmi təhsil proqramına və tədris planına uyğun müəyyən edilməlidir. Tarixin tədrisi metodikası nə üçün və nəyi tədris etmək sualına cavab verərək, necə tədris etmək məsələlərini də həll edir. Buna görə də tədrisin metodikasına yiyələnmək üçün metodik nəzəriyyənin mənimsənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Təlim prosesi praktik proses olduğundan, nəzəriyyə təcrübənin yolunu işıqlandırır, tarixin tədrisi metodikası isə müəllimin tədris işinə istiqamət verir. Tarixin tədrisi prosesində mühüm tarixi anlayışların şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi, ictimai inkişaf qanunlarını onların başa düşülməsi, tarix elmində ictimai-siyasi proseslərin, xüsusən tarixi prosesdə xalq kütlələrinin və görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin rolunun kifayət qədər dərindən dərk edilməsi vacib şərtlərdəndir. Şagirdlərin tarixə dair biliklərini tətbiq etmək bacarığına yiyələnmələri yeni tarix materialını öyrənərkən, həyatda bu biliklərdən istifadə etmələri, keçmiş dövrün və müasir həyatın hadisələrindən baş çıxarmağı bacarmaları üçün də vacibdir.

Tarixin tədrisi metodikasında tarix materialı üzərində müstəqil işləmək, mətnlə (dərslük, tarixi sənəd, elmi-populyar kitab, siyasi kitabça, qəzet mətni üzərində) işləmək, xəritə və şəkillərdən istifadə etmək, plan, konspekt, tezis tutmaq, mühazirə yazmaq, tarix materialını əlaqəli və əsaslı sürətdə şərh etmək, ictimai-tarixi mövzuda məlumatlar vermək, məruzələr etmək bacarıqlarının tərbiyə edilməsi başlıca məsələlərdəndir.

262257

Tarix elminin metodikası tarix elminin nəzəri əsaslarını, onun kateqoriyalarını, prinsip və metodlarını səciyyələndirir. Tarixin tədrisi metodikası dinamikliyi, dəyişkənliyi, obyektiv gerçəkliyi əks etdirməsi və müasirliyi ilə seçilir. Tarixin tədrisi metodikası öz məzmunu, əhatə dairəsi, tarixə yanaşma nöqtəyi-nəzərindən özünəməxsusdur.

Tarixin tədrisi metodikasının təhsil vəzifələri özündə bir sıra amilləri ehtiva edir; öyrətmək, tərbiyələndirmək, bir şəxsiyyət kimi yetişdirmək. Tarix təlimi prosesində müəllimin fəaliyyətinin əsas qayəsi şagirdləri bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaq, onları inkişaf etdirib tərbiyələndirmək və tarixi bilikləri dərk etdirmək məqsədinə doğru yönəltməkdən ibarət olan mürəkkəb bir prosesdir. Tarixin tədrisində öyrədici funksiya əsas amillərdən biridir. Müəllimin öyrətmək fəaliyyəti ilə şagirdin öyrənmək fəaliyyəti arasında sıx təmas mövcuddur. Lakin, müəllim şagirdlərə təkcə bilik verməklə kifayətlənmir, həm də onları cəmiyyətə sağlam təqdim etmək üçün tərbiyələndirici funksiyanı da yerinə yetirir. Tarixin təlim prosesinin mərkəzində şagirdin tarixi anlayışları dərk etmə fəaliyyəti durur. Lakin şagirdin dərk etmə prosesi müəllimlə birgə fəaliyyətdə, onun rəhbərliyi və istiqamət verməsi əsasında baş verir. Müəllim bu prosesi şagirdlərin yaş imkanları və xüsusiyyətlərinə müvafiq şəkildə istiqamətləndirir, təlimin məzmununu sistemləşdirir, şagirdlər tərəfindən mənimsənilən bilikləri məntiqi cəhətdən əsaslandırır. Təlim prosesində şagirdlər müəllimlə ünsiyyətdə olurlar ki, bu da dərk etmə fəaliyyətinin xarakter və gedişinə böyük təsir edir. Tarixi təlimdə nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdəti çox mühüm bir metodoloji prinsipdir; tarixi təlimdə idrak prosesi yeni həqiqəti aşkara çıxarmaq yolu deyil, aşkara çıxarılmış həqiqətə yiyələnmək yoludur; təlimdə idrak prosesi daha qənaətli, daha sadə bir şəkildə baş verir, didaktik məsələlərlə şərtlənir.

Tarixin təlim prosesinin təhsilverən vəzifələrini yerinə yetirən mühüm komponentlərdən biri də bacarıq və vərdişlərdir. Şagird bunlardan həmişə istifadə edir; yazmaq, tarix xəritəsi üzərində metodiki iş aparmaq, hesablamaq, oxumaq, qeydlər

aparmaq, xronologiya tutmaq, mətnlə işləmək və s. Tarixin tədrisində bacarıq və vərdişlər qarşılıqlı əlaqədə dialektik vəhdət təşkil edir. Lakin onların həm psixoloji təbiəti, eləcə də təlim prosesində oynadıqları rol fərqlidir. Bacarıq – fəaliyyətdə olan bilikdir, bacarıq biliyin tətbiqi ilə əlaqədardır. Vərdiş-təhsil vermək, öyrətmək vəzifəsinin çox mühüm komponentidir. Lakin bacarıqdan fərqli olaraq, vərdiş dəyişilməyən mühitdə, sabit şəraitdə fəaliyyət göstərir. Vərdişlərin daim bilik və bacarıqlarla qarşılıqlı əlaqəyə daxil edilməsi, vərdişlərdən səmərəli istifadə etməyin şagirdlərə öyrədilməsi təhsil vermənin mühüm vəzifəsidir.

a) Tarixin tədrisində öyrədici funksiya. Tarix müəlliminin fəaliyyətində təhsil vermək (öyrətmək) funksiyası ən mühüm cəhətdir. Bu funksiya sosial bir vəzifənin – mənəvi zənginliklərə, müasir əsaslı bilik və bacarıqlara malik olan intellektli insan yetişdirmək vəzifəsinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir.

Tarixin tədris edilməsindəki səmərəlilik əsas etibarilə təlim prosesinə rəhbərlikdən asılıdır. Müəllim təlimə rəhbərlik etmək, onu istiqamətləndirmək və təlimi tədqiqat xarakterli etməklə, şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətini tarixi bilik mənbələri ilə təchiz edir, mənbələrdən materialı öyrənmək üçün psixoloji əhval-ruhiyyəni yaratmaqla, məktəblilərdə mənimsəmə fəallığını oyadır, möhkəm diqqətin təşkilini təmin edir. Eyni zamanda, materialın şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə, tarixi biliyin verilməsi prosesində düşündürməyə, dərslərin möhkəmləndirilməsi, həmçinin dərslərin və ev tapşırığının yerinə yetirilməsinə, öyrənmə fəaliyyətinin yoxlanmasına bilavasitə nəzarət edir. Bu zaman, şagirdlərdə dərk etmə fəallığı yaratmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur: fərqli bilik mənbələrinin cəlb edilməsi, müstəqil həllini tələb edən problemlərin qoyuluşu, onların həllinə cəhd, diskussiyanın təşkili və s. Tarixin tədrisi prosesində tarixi fikrin inkişafı, əyani materiallarla işləmək bacarığına yiyələnmək, öyrənilən materialın mənimsənilməsi və dərk edilməsi, tarixə dair biliyin formalaşmasından alınmış informasiyaların sintezi və mövcud biliyin aktualaşdırılmasından asılıdır.

b) Tarix tədrisində inkişafetdirici funksiya. Tarixin tədrisində inkişafetdirici təlim problemi məktəbdə həmişə mərkəzi problem olmuşdur. Müəyyən olmuşdur ki, kiçik yaşlı şagirdlər əyani, obrazlı xarakterdə olan anlayışları seçməklə yanaşı, mücərrəd xarakterli əlaqə və asılılıqları başa düşmək qabiliyyətinə də qadırdırlar. Tarixin tədrisi metodikasının inkişafetdirici vəzifəsi şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında çox mühüm rol oynayır. Təlimdə nitq və təfəkkürünün inkişafına tarixin tədrisinin böyük təsiri vardır. Belə ki, bu təlim prosesində nitqin lüğət tərkibi zənginləşir, mürəkkəbləşir və kommunikativ xüsusiyyəti (təsir və ifadəliliyi) güclənir. Nitqin inkişafı nəticəsində yeni biliklər, anlayışlar dərinləşir, müəllim nitqinin şagirdə və tələbəyə təsiri çox əhəmiyyətli olur.

Tarix fənni təlimdə məktəblilərin sensor qabiliyyətini və emosional xüsusiyyətlərini, eləcə də psixoloji durumlarını da inkişaf etdirir. Sensor qabiliyyətlər şagirdin ətraf mühitə, bəşər mədəniyyətinə aid olan hadisələri dolğun və hərtərəfli qavramalarına imkan verir. Məkan və zaman aləminin müxtəlifliyini başa düşmək, onda baş verən prosesləri dərk etmək təhsilalanların sensor qabiliyyətini inkişaf etdirmək deməkdir. Sensor mədəniyyətin inkişafı nəticəsində, təhsilalan yalnız baxmır, həm də tarixi prosesi görə və duya bilir. Tarixin tədrisində emosional cəhəti yalnız təlimə xas olan zahiri atributlarla (təəccübləndirici fakt, təsirli şəkil, təsvir edilən hadisə) məhdudlaşdırmaq olmaz.

3. Tarixinin tədrisi metodikasının prinsipləri. Tarixin tədrisində elmlilik prinsipi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, elmin inkişaf sürəti artır, yeni nailiyyətlər, tarixi tədqiqatlar nəzərdiqqəti cəlb edir. Sistemlilik və məntiqi ardıcılıq olmadan tarixin tədrisində elmlilik mümkün deyildir, hər bir elmliliyin özünə xas olan məntiqi vardır. Sistemlilik materialın ardıcıl surətdə yerləşdirilməsi ilə təmin edilir. Bu prinsip tarixin tədrisində öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edir. Möhkəmlik prinsipi yeni tarixi faktların və hadisələrin yenidən təqdimini deyil, artıq reallıqda baş vermiş tarixi hadisələrin mənimsənilməsinə yönəldilən öyrənmənin xüsusiyyətlərini səciyyələndi-

rir. Bu proses yalnız əvvəllər əldə edilmiş olan biliklərin əsasında təkmilləşdirilə bilər. Tarixi biliyin möhkəmlənməsində müqayisə, təsnifat, təhlil, sintez, ümumiləşdirmə kimi zehni əməliyyatların böyük rolu vardır. Bunlar yadda saxlama prosesinin intensivliyinə kömək edir. Təlim prosesində şagirdlər yeni materialları əxz etdikcə, onların məntiqi düşüncələri daha da formalaşır və onların obrazlı-əyani təfəkkür proseslərinə əsaslanan emosional hafizəsi məntiqi təfəkkürə keçid alır. Məntiqi təfəkkürün formalaşması müasir təlim prosesinin ən mütərəqqi və toxunulmağa ehtiyacı olan mühüm ünsürüdür. Bunu səmərəli təlim prosesilə əldə etmək olar ki, onun da nəticəsində möhkəmlilik prinsipi təmin olunur. Bu prinsipin əsas üsulları aşağıdakılardır:

1. Təkrarlanan materialı məna və struktur etibarı ilə hissələrə ayırmaq, bunlara başlıq vermək, qarşısında sual qoymaq, bunları tezis şəklində ifadə etmək;

2. Yadda saxlanılmalı materialı əvvəllər əldə edilmiş biliklə əlaqələndirmək, təşəkkül tapmış təsəvvürlərə əsaslanmaq; belə ki, köhnə biliklərin strukturunda yeni biliklər daha aydın dərk edilir, əvvəlki biliklər yeni biliklər baxımından zənginləşib dərinləşdirilir;

3. Təkrarlama prosesində daim şagirdlərin təfəkkürünü fəallaşdırmaq, müqayisə üçün suallar vermək, şagirdlərə materialı təhlil və təsnif etməyi təklif etmək,

4. Materialın müxtəlif yöndən qruplaşdırılması, faktların əlaqələndirilməsi və yeni əlaqələrin dərk edilməsi ilə yeni biliklərin sisteminin daha aydın başa düşülməsinə yardımçı olmaq;

5. Biliklərin idrakda möhkəmlənməsi üçün mühüm olan ideya və problemlərin müəyyən edilməsi, bununla da şagirdlərin seçicilik qabiliyyətlərinin tərəqqisinə stimül vermək.

6. Biliyin möhkəmləndirilməsinə yanaşmalardakı üsul və forma müxtəlifliyinə riayət etmək.

7. Şagirdlərdə dərsə olan marağı artırmaq üçün təlim prosesini məcburi iş prosesinə çevirməmək və onların müstəqilliyi və azadfikirliliyini təmin etmək.

Tarixin tədrisi metodikasının təkamülü ilə digər yeni,

müasir prinsiplər də yaranır ki, onlar bir-biri ilə sıx vəhdətdə inkişaf edir. Yeni Təhsil Qanununa müvafiq olaraq, müasir təlim prosesində hal-hazırda yeni prinsiplər tətbiq edilməkdədir: humanistlik, inteqrasiya, varislik, fasiləsizlik, nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqələndirilməsi, demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, azadfikirlilik, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, dünyəvilik və s.

4. Tarixin tədrisi metodikasının tərbiyə vəzifələri: a) **Tarixin tədrisində tərbiyə prosesinin mahiyyəti və qanunauyğunluqları.** Tarixin tədrisində təhsil vəzifələri ilə yanaşı, onunla vəhdətdə olan tərbiyə vəzifələri də həyata keçirilir. Metodikanın tərbiyələndirici xarakter daşması hər bir dövrdə və hər bir şəraitdə özünü göstərən obyektiv qanunauyğunluqdur. Metodika müxtəlif şəraitdə müxtəlif yaş səviyyəsinə və fərqli dünyagörüşünə malik şəxsiyyətlər tərbiyələndirir. Onun tərbiyələndirici xarakteri tarix müəlliminin fəaliyyəti qarşısında duran çox mühüm funksiyadır. Müəllim tərbiyə məsələlərini müntəzəm və məqsədyönlü şəkildə, həm də ilk növbədə təlim prosesində həll edir. Təlimdə tarixin tədrisi şagirdin tarixi biliklərinin və dünyagörüşünün formalaşdırılmasına səbəb olur. Tarixin müxtəlif inkişaf mərhələlərində insanların ictimai həyatında baş verən bütün hadisələrin əsasını təşkil edən qanunauyğunluqlar təlim prosesində biliklər sistemi vasitəsilə şagirdlər tərəfindən mənimsənilir, tarixi faktlar dərk edilir. Məktəbdə tarix fənninin öyrənilməsi həm də elmi dünyagörüşünün formalaşması üçün əsasdır. Tarixin tədrisində tərbiyələndirici funksiyanın başlıca əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, o gənc nəslin formalaşması üçün vacib olan proseslərin bir-biri ilə çulğalaşması üçün zəruri şərait yaradır və bu da metodikada ictimai əhəmiyyətə malik təlim və tərbiyə məqsədlərinin vəhdətini ifadə edir. Tarixin tədrisi şagirdlərin cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlərə, dünyagörüşünə, əqidəsinə, əxlaqına təsir edir, onların tarixi təfəkkürlərini zənginləşdirir. Cəmiyyətin qarşıya qoyduğu məqsədlərə uyğun olaraq, şagirdlərin tərbiyəsinə mütəşəkkil, məqsədyönlü yanaşmaq vacibdir. Onun başlıca məqsədi böyüyən gənc nəslin cəmiyyət üçün zəruri və fay-

dalı mənəvi potensiala və yüksək intellektə malik, mətin, estetik cəhətdən həssas və fiziki cəhətdən inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır. Uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik dövründə məktəbdə və ailədə şəxsiyyətin formalaşması – insanın cəmiyyət üçün hazırlanmasının məsul mərhələləridir. Yüksək səviyyəyə çatmış tərbiyə prosesi özünütərbiyə funksiyasının meydana çıxmasına kömək edir və bu, şəxsiyyətin formalaşmasında daha böyük səmərəyə səbəb olur. Görkəmli pedaqoq və metodist A. Danilov təsdiq edir ki, əsl tərbiyə odur ki, uşağın öz qüvvələrini, istedadını, qabiliyyətini fəaliyyətdə ardıcıl surətdə üzə çıxarır, onu hərtərəfli inkişafın elə bir mərhələsinə hazırlayır ki, orada tərbiyə özünütərbiyyəyə çevrilir. Gənc nəslin cəmiyyət üçün faydalı fəaliyyəti nə qədər məqsədyönlü təşkil edilərsə, tərbiyə prosesi bir o qədər səmərəli olar. Tərbiyə prosesi gənc nəslin yaş spesifikasiyasını, şüur yetkinliyini, biliyin məzmununu, təlim üsullarının interaktivliyini və tərbiyə prinsiplərini nəzərə alır ki, bunsuz tərbiyənin ardıcıl sistemini təsəvvür etmək mümkün deyil. Şagirdlərdə formalaşan dünyagörüşü ictimai şüurun əsas formalarını əks etdirən və şəxsiyyətin ətraf gerçəkliyə münasibətini müəyyən edən baxış və əqidələrin ümumiləşmiş sistemidir. Tarixin tədrisi metodikası cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını, onun iqtisadi, siyasi, mədəni proseslərini konseptual şəkildə öyrədir. Bəşər tarixinin inkişaf mərhələləri: ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm və sosializm cəmiyyətləri haqqında anlayışlar orta məktəbdə tədris edilən tarix dərsləkləri vasitəsilə bəşəriyyətin keçdiyi ictimai-iqtisadi formasiyalar haqqında elmi biliklər verir. Hər hansı tarixi formasiyanın yenisi ilə əvəz olunması cəmiyyətin sosial həyatında mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur ki, bu da vətənpərvərlik anlayışının mahiyyətinə təsir göstərmişdir. İndiki gənc nəsil həm də beynəlmiləl ruhda tərbiyə edilməli, bütün xalqların tarixini və mədəniyyətini bilməlidir.

Tarixin tədrisində tərbiyə prosesi şəxsiyyətinin ən mühüm əlamətini – kollektivin forma və tələblərinə uyğun olaraq, öz davranışını idarə etmək cəhdi və bacarığını formalaşdırır.

İnadkarlıq, təşəbbüs, müstəqillik, təmkinlik və mütəşəkkillik – şəxsiyyətin bütün bu təzahürləri, həm də təlim prosesində tərbiyəni xarakterizə edir. Milli-mənəvi dəyərlərə malik ailədə formalaşan şagird dürüstlük, doğruculuq, sevgi, böyüklərə hörmət kimi əxlaqi keyfiyyətlərlə, yüksək şüurlu intizamla sıx təmasdadır və bu da ailədə əxlaqi münasibətlərin tərbiyə edilməsinə yardımçı olur. Şagirdlərdə bir sıra müsbət keyfiyyətlər formalaşır: a) Vətənpərvərlik və milli ruhda tərbiyə; b) elmi dünyagörüşünün formalaşması; c) Tarixin tədrisində etik və estetik tərbiyə; d) sosiallaşma, yəni kommunikatativ ünsiyyət və s.

Tarixin tədrisinin tərbiyə vəzifəsi məktəblinin əxlaq tərbiyəsində ilk növbədə, onun şüurunu, təfəkkürünü inkişaf etdirərək, onda tərbiyəni özünütərbiyə səviyyəsinə qaldırmaqdan, daha sonra ona etik və estetik tərbiyə aşılamaqdan, davranışını, formalaşdırmaqdan ibarətdir. Müəllimin bu məsələyə bəzən düzgün yanaşmaması, şagirdin tərbiyəsini formalaşmasına öz mənfi təsirini göstərir. Tarixin tədrisi metodikasında şagirdlərdə adət və vərdisləri formalaşdırılan, tarixi biliklər qazanmaq üçün onlara stimül verən müəllimdir ki, bu mürəkkəb prosədə onların qarşılıqlı əlaqəsi tarix təliminin nəticəyönümlü olmasını təmin edir. K. Uşinskinin təbirincə desək, adətlərin tərbiyə edilməsi tərbiyəçidən, müəllim-metodistdən təmkinlilik, dərin psixoloji bilik və böyük səbir tələb edən məsuliyyətli prosedir: a) Vətənpərvərlik və milli ruhda tərbiyə; b) elmi dünyagörüşünün formalaşması; c) Tarixin tədrisində etik və estetik tərbiyə; d) sosiallaşma, yəni kommunikatativ ünsiyyət və s.

Şagirdlərin tarix dərində sinifdən xaric işlərə cəlb olunması, həm şagirdlərin maddi mədəniyyət nümunələri haqqında nəzəri və praktik biliklərin zənginləşməsinə yardımçı olur, həm də bu abidələri öz gözləri ilə görmək imkanı şagirdlərin mənəvi tərbiyəsini də formalaşdırır. Bu Azərbaycan məktəblilərinin Vətənimizin tarixi yerlərinə, maddi-mədəniyyət komplekslərinə-Qobustana, Atəşgaha, Mərdəkana – «Dendraparka» (Murtuza Muxtarovun ev muzeyinə), Qız qalasına, Şirvanşahlar sarayına, Şəki xan sarayına və digər yerlərə tarixi

ekskursiyaların təşkili gənc nəşildə milli ruhu gücləndirir, onlarda vətənpərvərlik, vətənə sevgi, doğma torpağına məhəbbət hissini formalaşdırır. Biz yeniyetmə və gənclərimizi «Torpaq, uğrunda ölən varsa, Vətəndir» ruhunda tərbiyə etməliyik.

Azərbaycan məktəblisində dərş prosesində, yəni tarixin tədrisi zamanı həm də estetik tərbiyə formalaşdırmaq, onlarda gözəllik anlayışını inkişaf etdirmək, estetik tərbiyəni aşılamaq lazımdır. Onlara incəsənətdə, təbiətdə, ictimai münasibətlərdəki gözəlliyi qavramağa və mənimsəməyə şərait yaratmaq; tarixi hadisələrin aşılmasında emosional hissələri qabartmaq, məktəblinin mənəvi simasında gözəllik əlamətlərini inkişaf etdirməklə yanaşı, onlarda bədii-tarixi ədəbiyyatı oxumaq və onda olan tarixi faktları seçib-ayırmaq qabiliyyətlərini də inkişaf etdirmək lazımdır. Dövlətin və millətin gələcək inkişafını göz önünə alaraq, zamanın inkişaf tempini tutaraq, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına yiyələnmək, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət ruhunda cəmiyyətə layiqli şəxsiyyət kimi formalaşmaq indiki yeniyetmə və gənclərimizin bərcudur.

Tarixin tədrisində şagirdlər müəyyən keyfiyyətlərə yiyələnilər ki, onların məcmusunu estetik tərbiyə təşkil edir. Tarixin tədrisində gənc nəşlin estetik mövqələrinin, baxış və ideallarının bilavasitə inikası estetik zövqdür, onların gerçəkliyə estetik münasibəti, əlbəttə, fərqli olmaqla yanaşı, həm də maddi və mənəvi dəyərlərə, tarixi faktlara, ictimai-iqtisadi, sosial-siyasi məsələlərə münasibəti və dərkətməni ehtiva edir. A. Makarenko tərbiyə üsulunu «şəxsiyyətə toxunmaq aləti» adlandırmışdır. Tərbiyə üsulları elə vasitələrdir ki, onların köməyi ilə tərbiyə olunanların şüuruna, davranışına, onlarda zəruri keyfiyyətlərin formalaşmasına, müxtəlif münasibətlər (mənəvi, əmək, estetik) təcrübəsinin zənginləşməsinə məqsədyönlü pedaqoji təsir həyata keçirilir. Tərbiyə üsullarını əhatə edən tərzlər və vasitələr arasında dəqiq sərhəd yoxdur, əsas məsələ tərbiyə üsullarına dialektik yanaşmadan ibarətdir. Bu üsullar şagirdlərin yaş xüsusiyyətindən, onların artan meyindən, ünsiyyətin dəyişmiş şəraitindən və s. asılı olaraq dəyişir.

Hər hansı tərbiyə üsulu gerçəkliyi dərk etmək və yenidən dəyişdirmək üsuludur. Vaxtilə V. Q. Belinski deyirdi ki, uşağa ağıllı və düzgün hərəkət etməyin zəruriliyini öyrətməkdən daha çox ağıllı davranışa alışdırmaq lazımdır. Tarixin tədrisi metodikasında şagirdləri mütəşəkkil və düzgün, tarix təliminin tələblərinə və xarakterinə uyğun hərəkəti qabiliyyətlərə alışdıraraq, onları məqsədsiz vaxt itirməkdən çəkindirir. Bununla da onları daha məqsədli və səmərəli fəaliyyətə təhrik edir.

Tarixin tədrisində əməli hərəkətlərin və hərəkəti qabiliyyətlərin dəqiqliyi, ardıcılığı tədricən mürəkkəbləşdikcə, məktəbli daha fəal, aktiv iş formalarını və metodları mənimsəyir, az vaxt sərf etməklə tapşırığın vaxtında və dəqiq yerinə yetirilməsini təmin etmiş olur. Bütün bu deyilənlərdən nəticə çıxararaq, tarixin tədrisi metodikasının tərbiyə vəzifələri haqqında aşağıdakı ümumiləşdirmələri aparmaq olar: Şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda, doğma xalqına məhəbbət, vətəninə müdafiə etməyə hazır olmaq, sülhsevər, əməyə məhəbbət, xalqın adət-ənənələrinə hörmət, ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmaq ruhunda tərbiyə etmək; etik və estetik ruhda, İslam əxlaqı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə etmək.

5. Tarixin tədrisi metodikasında təlim və tərbiyənin vəhdəti:

Məktəbdə tarix dərslərində tətbiq edilən təlim və tərbiyə vəzifələri bir-biri ilə ayrılmaz vəhdət təşkil edir. Tarix dərslərində yerinə yetirilən tərbiyə işinin əsasını biliklərin verilməsi, həmçinin şagirdlərin tərbiyələndirilməsi təşkil edir; öz ölkəsini və xalqını sevmək üçün xalqın tarixi keçmişini bilmək vacibdir. Başqa xalqlarla dialoq qurmaq, kompromisə getmək üçün bu xalqın tarixi ilə, ənənə və mədəniyyəti ilə tanış olmaq lazımdır. Təlim-tərbiyə prosesinin bu cəhətləri arasında süni əlaqə yaradılmasına yol vermək olmaz. Bu vəhdət tarix müəllimlərinin işinin öz mahiyyətindədir və bu vəhdət onun şagirdlərlə aparıldığı bütün gündəlik işi əhatə edərək, onlarda dünyagörüşünün formalaşdırılması, məktəbin, xüsusilə də tarix tədrisinin həm maarifləndirici, həm də tərbiyə vəzifəsinin eyni zamanda, paralel olaraq təmsil edilməsindədir. Tarix tədrisində təlim ilə tərbiyənin vəhdəti proqram üzrə öyrənilməli olan tarix mate-

rialının nəinki idraki əhəmiyyətini, həmçinin tərbiyəvi qiymətini ifadə edir. Tarixin tədrisi metodikasında konkret tarixi faktların maarifləndirici və tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır, yəni faktlar həm şagirdləri ruhlandıra bilər, həm də hiddətləndirər. Tarixi obrazın, tarixi faktın bu emosiya və mənəvi dolğunluğu məktəbdə tarix tədrisində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bunun üçün şagirdlərin idraki fəaliyyətini reallaşdırmaqla, materialın düzgün seçilməsini təmin etmək, mənbənin daha elmi və obyektivliyini seçməklə, faktlarla şagirdlərə təqdim etmək lazımdır. Konkret tarixi faktın tərbiyəvi və maarifləndirici əhəmiyyəti tarixi təsəvvürlərin yaranması, onların tarixi anlayışlara keçməsi məsələsi ilə bitmir. Bəzən müəllim tədris prosesində şagirdlərin tarixi materiala biganə münasibəti ilə qarşılaşır, şagirdin bu faktlara münasibətinin fərqli olduğunu şahidi olur. Belə bir münasibət tarix materialının tərbiyəvi və maarifləndirici əhəmiyyətini xeyli aşağı salır. Təcrübə göstərir ki, tarixi faktın öyrənilməsi gedişində bu faktın müəyyən dərəcədə şagirdlərin mənafevi, fikirləri, söyləri və hisləri ilə bağlı olduğu cəhətlər açılib göstərildikdə, həmin tarixi fakta şagirdlərin fəal, şəxsi münasibəti yarana bilər. Buna tarixi faktın konkret həyatı əhəmiyyətini vurğulamaqla, öyrənilən dövrdə insanların həyat yolunun işıqlandırılması ilə də nail olmaq olar. Konkret fakt ümumi əsaslardan və mücərrəd təriflərdən daha çox emosiya və mənəvi təsir qüvvəsinə malikdir. Qədim Romada qulların amansızcasına istismar edilməsi, orta əsrlərdə xaç yürüşləri, müharibələr, üsyanlar, dünya müharibələri, soyqırımlar haqqında ümumi sözlər şagirdlərə o qədər dərin təsir bağışlamaz, lakin, şagirdlərin yaşadıkları dövrün insanlıqdan kənar cəhətlərini açıb göstərən bir sıra təfərrüatları şagirdlərin qəlbində hiddət, dərin rəğbət hissləri oyadar. Tarix materialının xüsusi tərbiyəvi əhəmiyyəti ona əsaslanır ki, hər hansı bir tarixi fakt istər-istəməz insanların fəaliyyət dairəsinə, onların mübarizəsinə, münasibətlərinə, söylərinə, məqsədlərinə, ümidlərinə, baxışlarına və müqəddəratlarına aiddir. Lakin tarixi faktın tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etməsi bununla bitmir, belə ki, həmin tarixi fakt şagirdlərə elə təqdim edilməlidir ki

bu materiallar məktəblilərin şüurunda dərin izlər buraxmış olsun. Mücərrəd, quru halda təqdim edilən tarix materialı insanların canlı fəaliyyəti ilə əlaqədar təqdim edilmədikdə onun tərbiyəvi əhəmiyyəti azalır.

Tarixi materialın izahının metod və üsullarının özü onun ideya-tərbiyəvi məzmununu açıb göstərməyə, tarixi faktın həm maarifləndirici, həm də tərbiyəvi əhəmiyyətini şagirdlərə çatdırmağa kömək edir. Tarix müəlliminin – fasilitatorun şagirdlərə təqdim etdiyi tarix materialı seçilib elə ardıcılıqla qurulmalıdır ki, bu həm elmi cəhətdən düzgün olsun, həm də müəyyən tarixi hadisənin məğzini və xüsusiyyətlərini şagirdlərə inandırmaqla təqdim etməyə daha çox kömək etsin. Tarix müəlliminin tətbiq etdiyi metodlar təlim prosesinin hər iki vəzifəsini – təlim və tərbiyə vəzifələrini əhatə etməli, şagirdlərin baxışlarını, onun şəxsiyyətinin mənəvi əsaslarını formalaşdırmaqla yanaşı, onda özünüdərk, zəka yetkinliyini, məntiqi və tənqidi təfəkkürünü, özünütərbiyəni, humanizmi və intellektliyi yetişdirməlidir.

Tarixin tədrisinin qarşısında duran maarifləndirici və tərbiyəvi vəzifələri düzgün həll etmək üçün ümumtəhsil məktəblərində V-VI sinif şagirdlərinin (uşaqların), VII-IX sinif şagirdlərinin (yeniyyətçilərin) və X-XI sinif şagirdlərinin (gənclərin) yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Hər bir yaş dövrünə görə şagird tarix kursunun məzmununa uyğun olan faktik məlumatların öyrənilməsinə ciddi həvəs göstərir, tarixi faktlara və onların təqdimatlarına canlı maraq bürüzə verirlər ki, bu da onlar üçün səciyyəvi cəhətdir. Rus metodisti A.A. Vaginə görə kiçik məktəbli müəllimin hekayəsini dinləyərkən, onun danışdığı hadisələrdə fikrən iştirak edir, dərstdən sonra həmin şagird öz yaşlıları ilə dərstdə tanış olduğu hadisələri təkrar edən oyunlar təşkil edirlər. Şagirdin xəyalında qurduğu və iştirak etdiyi bu oyunların mühüm tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır: şagird qəhrəmanlıq rəşadəti göstərmək üçün cəhd edir ki, bununla da onda vətənpərvərlik hissləri oyanır, bilvasitə o tarixi yaşayır. Buna görə də yuxarı siniflərdə rəşadət, qəhrəmanlıq, milli mənlilik hissi ilə yanaşı, təqdim olunan qəhrəmanın şəx-

siyyəti, onun həyat yolu haqqında da şərh vermək önəmlidir. Bu gənclər üçün təkə rəşadət göstərmək faktının özü deyil, eyni zamanda onların sevdiyi qəhrəmanların bu rəşadətə, zirvəyə hansı yolla gəlib çatdığı da çox mühüm bir cəhətdir. Həmin şagirdlər tarixi faktları toplamaqdan daha çox onların mənasını düşünməyə və onları ümumiləşdirməyə səy göstərəcəklər. Tarix dərslərində onları yalnız hadisələr haqqında hekayə deyil, eyni zamanda daha artıq dərəcədə tarixi faktlar arasında rəbitənin yaradılması, qanunauyğunluqların aşkar edilməsi, nəzəri ümumiləşdirmələr maraqlandıracaq. Yuxarı siniflərdə həm müstəqil surətdə alınmış biliklərin həcmi, həm də, müstəqil zehni iş aparmaq qabiliyyəti şagirdlərdə xeyli artır. Bu da yuxarı sinif şagirdlərində təfəkkürün inkişafı, onun məntiqi və tənqidi təfəkkürə keçidi ilə əlaqədardır. Yuxarı siniflərdə tarixi biliklərinin elə ünsürlərinə maraq kəskin surətdə artır ki, onlar bilavasitə siyasət, əxlaq, incəsənət məsələlərinə, nəzəri məsələlərə aid olur. Ona görə də elə etmək lazımdır ki, tarix məktəbdə ən sevimli fənnə çevrilsin.

Beləliklə, tərbiyəçi-müəllim təlim işinin metodikasını yuxarı siniflərdə elə qurmalıdır ki, şagirdlərə yanaşmaq üsulu, siniflə münasibətinin səviyyəsi və xarakteri təlim və tədris mexanizminin yeni qaydalarına, interaktivliyə uyğun, fəal dərs metodu əsasında qurulmuş olsun. Belə hallarda müəllimin biliyi, onun geniş dünyagörüşünə malik olması, zəkası, mədəni-siyasi həyatın geniş sahələrindən, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından xəbərdar olması və onlara əsaslanması çox zəruridir. Əlbəttə, yuxarı sinif şagirdlərinin tərbiyəsində müvəffəqiyyətin hamısını təkə bilik həll etmir, müəllimin əqidəliliyi, səmimiyyəti, prinsipiallığı, ədalətli olması, açıq danışması, kinestetik təsiri də böyük rol oynayır və müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin, müəllim şagirdlərin baxışlarına, fikirlərinə, şübhələrinə hörmətlə yanaşmalı, onlara səmimiyyətlə kömək etməyə hazır olmalı, öz mühakimələrini zorla qəbul etdirməyə çalışmayıb, şagirdləri düzgün yola istiqamətləndirməyi bacarmalıdır.

II Bölmə

TƏLİMDƏ TARİXİN DƏRK OLUNMASININ ƏSAS AMİLLƏRİ

1. Şagirdlərin tarix elminin əsaslarına yiyələnməsi. Tarixin tədrisində təlim funksiyalarının səmərəli olması bu problemin düzgün qoyuluşundan asılıdır. Tarix təlimində tətbiq olunan metodlar təlim vəzifələrini yerinə yetirmək üçün müəllimlə şagirdlərin birlikdə göstərdikləri fəaliyyətin yolları, üsullarıdır. Hər bir metod (üsul) ayrı-ayrı ünsürlərdən ibarətdir ki, bunların da hər birinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Metodu ehtiva edən ünsürlər başqa adla tərz də adlanır; məsələn: tarixi sənəd, mənbə, dərslik üzərində işləmək üsulunun təzləri oxunmuş mətnin planını tutmaqdan, onu nağıl etməkdən, icmal tutmaqdan və s. ibarətdir. Yaxud, şifahi şərh metodu tarixi biliyin verilməsinin ən qədim və mühüm metodlardan biri olmaqla yanaşı, özündə sorğu-sual, söhbət, dialoq, müsahibə, evristik müsahibə və digər üsulları – təzləri ehtiva edir. Üsulu təşkil edən təzlərin məcmusu didaktik vəzifələrin yerinə yetirilməsinə: şagirdlərin yeni materialla tanış edilməsinə, onların bacarıq və vərdişlər qazanmasına, qazanılan tarixi biliyin sabitləşdirilməsinə, tətbiqinə xidmət edir.

Tarixin tədrisi üsullarının xüsusiyyəti, həmçinin ondan ibarətdir ki, onlar cəmiyyətin və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, sabit qalmayıb inkişaf edir, dəyişir. Təlim idrakda şagirdin müstəqilliyini tədricən gücləndirir, bununla birlikdə idrakın daha çox elmə yönəlməsinə imkan yaradır.

Tarixin tədrisində üsulların hamı tərəfindən qəbul edilən vahid bir təsnifatı yoxdur. Metodikada üsulları bilik mənbələrinə görə təsnif etmək təşəbbüsləri mütəmadi şəkildə olmuşdur. Tarixin tədrisi metodikasında ilk dəfə Lerner və Skatkin ağırlıq mərkəzini üsulların daxili mahiyyəti üzərinə keçirmiş, öz təsnifatlarında dörd mühüm bölgünü qeyd etmişlər: 1. şərhli-izahlı, yəni illüstrasiyalı-reproduktiv metod, 2. problemləli şərh metodu, 3. qismən axtarış metodu, 4. tədqiqat üsulları

metodlarını qeyd etmişlər. Lakin həmin müəlliflərin üsullar sistemində zahiri cəhət nəzərə alınmadığından, tənqiddə məruz qalmışdır.

Tarixin tədrisi üsullarının təsnifatında aşağıda göstərilən cəhətlərin nəzərə alınması mühümdür:

- a) üsul tarixi tədris etmək məsələsini həll etməlidir;
- b) üsulda tarixi biliyin daxili mahiyyəti təzahür etməlidir;
- c) üsulda şagirdlərin idrakını idarə etmək üçün bir vasitə olmaq etibarilə müəllimlə şagirdin qarşılıqlı surətdə əlaqəli fəaliyyəti yeganə bilik vermək forması olmamalıdır, şagirdin müstəqilliyi, fərdi şəkildə tarixi bilik əxz etməsi əsas fəaliyyət forması sayılmalıdır.

Təlim üsulları ikitərəfli xarakter – məlumatvericilik və idarəedicilik xarakteri daşıyır ki, bu funksiyaların yerinə yetirilməsi öyrədən ilə öyrəninin fəaliyyətindən asılıdır. Məsələn, şagird materialı möhkəmlətmək üçün müəllim tərəfindən təklif edilmiş bir sıra təmrinlər edir, eyni zamanda müəllim şagirdin gördüyü işi təhlil edir, onun müvəffəqiyyətini möhkəmlətmək üçün yeni çalışmalar təşkil edir, nəticələri yoxlayır. Məlumat xarakterli üsullar elə üsullardır ki, burada tarixi bilik hazır formada şagirdə təqdim edilir, onun idrak və məntiqinin inkişafına təqdim edilən bilik çərçivəsində formalaşır. Belə üsullara hazır variantda olan testləri, müəllimin şifahi şərhini, məktəb mühazirəsini, dərslik üzərində işi, müsahibəni və s. göstərmək olar.

Axtarış üsulları – evristik üsullar, yəni şagirdə hazır məlumat verməyən, əksinə, onu axtarış fəaliyyətinə cəlb edən, tədqiqata alışdıran üsullardır ki, bunlara tarixdən evristik müsahibə, disput, fərdi iş, olimpiada, müstəqil tədqiqatı göstərmək olar ki, onlar auditoriyada yaradıcı şagirdləri tanımaq imkanı verir.

Elmi dərkətmə ilə müqayisədə tarix elmi-tarixin tədrisində konkretləşdirilmiş, qısaldılmış və asan formada ehtiva olunur. Tarix elmi tərəfindən külli miqdarda toplanmış, ümumiləşdirilmiş və təhlil edilmiş materialın minimum hissəsindən tarixin tədrisi zamanı, qarşıda duran təhsil-tərbiyə vəzifələrini, həm-

çinin zəruri olan pedaqoji vəzifələri yerinə yetirmək üçün istifadə olunur. Tarixi hadisə, tarixi fakt və təzahürlər haqqında biliklər müxtəlif informasiya mənbələrindən alınır. İnformasiyanın alınması nəinki məcburidir, həm də öz xarakterinə görə təhsil-idrak prosesinin ilkin başlanğıcıdır. Tarixi bilik mənbələri çox müxtəlif və rəngarəngdir ki, təlim-idrak prosesində əşya, təsviri vasitələr, xəritə, sənədlər və s informasiya mənbəyi kimi böyük rol oynayır. Başqa tədris üsürlərindən fərqli olaraq, tarix tədrisində təsvir və nəqletmənin istər şifahi və istərsə də yazılı formalarda üstünlüyü çox böyükdür.

2. Tarixi bilik mənbələri. Dərketmə prosesində müəllim şagirdlərin idrak fəaliyyətini öyrədiləcək obyektə yönəldərək, tarix materialının problematik izahı üçün şagirdləri diqqətli, qavrayan, mənimsəyən, dərkedən istiqamətə yönəltməli, onların düşüncələrində təsvir, tarixi təzahürlərin obrazlarını yaratmalıdır. Eyni zamanda şagirdlərin tarix elmində müəyyən olunmuş faktları sərbəst axtarışları da mümkündür. Buna görə şagirdlər tarixi biliklərin müxtəlif mənbələrini və onlarla işləmək metodlarını bilməlidirlər. Şagirdlər müəllimin istiqaməti və göstərişi əsasında tarixi faktların mahiyyətini: tarixi hadisələrin inkişafı qanunauyğunluqlarını, onun genezisini, səbəb və nəticə əlaqələrini şüurlu surətdə dərk etməlidirlər.

Tarixi biliyin formalaşması prosesində xarakterinə görə müxtəlif olan biliklər bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir göstərir, tarixi təsəvvürün yaranması və tarixi anlayışların formalaşmasına stimül verirlər. Həm də faktik biliklərin möhkəmləndirilməsi şagirdlərdə ümumiləşdirilmiş biliyin formalaşması və sistemləşdirilməsi ilə nəticələnir. Məktəblərdə ümumiləşmiş bilik və onun sistemləşdirilməsi gücləndikcə, onlarda yeni materialın mənimsənilməsi və dərk olunması daha çevik olur. Təlim prosesində məktəblilərdə anlama konkretlikdən ümumiləşdirməyə və ümumiləşdirmədən yenidən konkretliyə doğru irəliləyir, lakin artıq daha yüksək dərk edilmiş biliyə doğru inkişaf edir. Konkretlikdən ümumiləşdirməyə keçid (induksiya) və əksinə (deduksiya), sadəcə olaraq təkə dövrətmədən ibarət deyildir, o bilavasitə məktəblilərin tarixə dair biliyinin

fasiləsiz yüksəlişi və zehni inkişafıdır.

Tarixin tədrisində səmərəlilik əsas etibarilə təlim prosesinə rəhbərlikdən asılıdır. Modern müəllim təlimə rəhbərlik etmir, onu istiqamətləndirmək və təlimi tədqiqat xarakterli etməklə, şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətini tarixi bilik mənbələri ilə təchiz etmək, mənbələrdən materialı öyrənmək üçün psixoloji əhval-ruhiyyəni yaratmaqla, məktəblilərdə mənimsəmə fəallığını aktivləşdirir, möhkəm diqqətin təşkilini təmin edir. Fasilitator materialın məktəblilər tərəfindən mənimsənilməsinə, tarixi biliyin verilməsi prosesində düşündürməyə, dərsin möhkəmləndirilməsi, həmçinin ev tapşırığının yerinə yetirilməsinə, öyrənmə fəaliyyətinin yoxlanmasına bilvasitə rəhbərlik edir.

Müasir təlim prosesində şagirdlərin düşüncələrinə rəhbərlik bilavasitə faktların izah olunması, evristik müsahibə, müstəqil şəkildə həlli tələb olunan problem xarakterli sualların qoyulması, diskussiyanın təşkili və digər vasitələrlə həyata keçirilir. Dərsin möhkəmləndirilməsi və ev tapşırığının icra edilməsinə rəhbərlik şagirdləri tarix materialını başa düşməyə istiqamətləndirməklə əldə olunur. Şagirdlərin tədris fəaliyyətinin yoxlanması təkcə, onların bilik almalarını əhatə etməklə bitmir, həm də onlarda tarixi fikrin inkişafı, tarix materialı ilə davranmaq bacarığına yiyələnmək və digər prosesləri əhatə edir. Tarixə dair biliyin formalaşması alınmış informasiyaların sintezi və mövcud biliyin aktuallaşdırılması yolu ilə əldə edilir.

Məktəblilər tərəfindən tarixi faktların, tarixi proses və təzahürlərin dərk olunmasında informasiya (məlumat) vermək vasitəsi kimi təsvir (obrazlı) və əşya əyaniliyinin də mühüm rolu vardır. Rus psixoloqu M.N. Şardakov əyaniliyin rolunu xarakterizə edərək göstərir ki, obyektiv şəkildə mövcud olan dünya, təbiət və insan cəmiyyəti əşyaların, insanların, əhvalatların, rənglərin müxtəlifliyi konkret olaraq obrazlarda əks olunur. Əmək alətləri, tikililər, geyimlər, silahlar, məişət əşyaları, istehsal münasibətləri və s. ibarət olan obrazlı əyanilik və ya təsviri əyanilik cəmiyyətin maddi həyatı haqqında biliyin formalaşdırılması və yaddaşda möhkəmləndirilməsi üçün ilkin materiallardır.

Əyani vəsaitlərin tətbiq edilməsi hansı hallarda zəruridir: a) məktəblilər üçün yeni olan maddi obyektlərin öyrənilməsi zamanı, b) şərh edilən materialdakı obrazlar haqqında məktəblilərin təsəvvürləri az olduqda; c) görkəmli şəxsiyyətlərin xarakteristikası zamanı; ç) tarixi faktları digər faktlardan ayırmaq, onun emosional-tərbiyəvi əhəmiyyətini diqqətə çatdırmaq, onu şagirdlərin yaddaşında xüsusilə möhkəmlətmək məqsədilə; d) öyrənilən ictimai-siyasi, sosial-mədəni hadisələri təhlil və müqayisə etmək üçün. (Məsələn, sənətkarlıq sexi ilə manufakturanı müqayisə etmək) və s. Təsviri əyaniliyin əhəmiyyəti orta siniflərdə xüsusilə böyükdür: Birinci, burada müasir dövrdən kəskin surətdə fərqlənən dövr öyrənilir; İkinci, bu siniflərin şagirdlərində cəmiyyət haqqında bilik və təsəvvürlər çox azdır; üçüncü, orta siniflərdə şagirdlər öyrənməyə çox ciddi və maraqla yanaşırlar.

Məktəblilər üçün tarix təlimində müəllim və dərş vəsaitindən başqa digər informasiya vasitələri də – muzey eksponatları, sənədli və tarixi kino filmlər, kino xronikalar, tarixi abidələr və komplekslər, qəzet, jurnallar, insanlar, kitablar, şəkillər məişət əşyaları və s. tarixi bilik mənbələri rolunu oynayır. Məktəblilər həm dərş prosesində, həm də dərşdən kənar vaxtlarda onlardan bilik əldə edirlər. Metodiki ədəbiyyatda tarixin tədrisinə dair bilik mənbələri adətən xarici əlamətlərə görə qruplaşdırılır, burada şifahi şərh, mətn və əyanilik fərqləndirilir, həmçinin, onlar da daha xırda hissələrə bölünür. Şifahi şərhin dəqiq təsnifatı A. A. Vaginın «Yuxarı siniflərdə tarixin tədrisi metodikasının əsas məsələləri» (M., 1959) adlı kitabında, əyani vəsaitlərin təsnifatı isə D.N. Nikoforovun «Tarixin tədrisində əyanilik» (1964) adlı vəsaitdə ilk dəfə şərh edilmişdir. F. P. Korovkinin redaktəsi ilə nəşr olunan «Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası» iki cildliyində isə mənbələrin təsnifatı biliyin xarakterinə görə verilmişdir:

1. Dövlət sənədləri,
2. Seçilib toplanmış sənədli tarix mənbələri,
3. Tədqiq olunmuş, sistemləşdirilmiş mənbələr,
4. İncəsənət vasitəsilə keçmişə əks etdirən mənbələr.

Tədqiq olunmuş və sistemləşdirilmiş tarixi bilik mənbələri ilə iş məktəb tarix təliminin əsasını təşkil edir. Bu mənbələrlə iş məktəblilərdə kitabla, elmi məqalə ilə işləmək bacarığı formalaşdırır, mühazirəni mənimsəmək, tarix materialını ardıcıl və məntiqi surətdə araşdırmaq, çıxarılmış nəticəni əsaslandırmaq və s. üçün. böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tarix təlimində tarixi təzahürlər arasındakı əlaqə və münasibətləri açıqlayan, xarakter etibarilə bir-birindən fərqlənən xronoloji cədvəllərdən də istifadə olunur ki, onlar hadisələr arasındakı münasibətləri əks etdirən faktları qruplaşdırır. Hadisələrin müxtəlifliyini əks etdirdiyinə görə sinxron cədvəllər fərqlənir, tematik cədvəllərdə eyni tipli faktlar sadalanır. Müqayisə cədvəllərində ictimai siniflər, dövlət quruluşu formaları, ictimai-iqtisadi formasiyalar arasında aparılan müqayisələr öz əksini tapır, inkişaf dinamikasını əks etdirən cədvəllərdən, yəni, oxşar cəhətləri əks etdirən cədvəllərdən də istifadə olunur. Çap olunmuş cədvəllərdən başqa müəllim tərəfindən lövhədə çəkilmiş cədvəllərdən, sxem və plan xarakterli cədvəllərdən də istifadə olunur. Cədvəl növlərindən biri də diaqramlardır ki, burada müxtəlif tarixi hadisələr arasındakı münasibətlər rəqəmlərlə ifadə olunur. Tarixin tədrisində incəsənət əsərlərindən istifadə də tarix materialının dərk olunmasını asanlaşdırır və onu bədii cəhətdən tamamlayır. Bədii ədəbiyyat tarixi həqiqəti sözün gücü ilə bərpa edir, orta və yuxarı siniflərdə məktəblilərin idrak fəallığını artırır. Tarixi biliyin formalaşması, tarixin tədrisi metodikasında mütərəqqiliyə yol açır ki, bu zaman məktəblilər natamam bilikdən daha tam biliyə, dərin, şüurlu, sistemləşdirilmiş biliyə aparan mərhələlərdən keçir.

Tarixin tədrisi prosesində qarşılıqlı əlaqədə olan cəhətlər əsas götürülür: Şagirdlərin mənimsəmə fəaliyyəti; Müəllimin tədris fəaliyyəti. Müəllim tədris prosesinin təşkilatçısı və rəhbəridir, o, məktəblilərin öyrənmə-mənimsəmə fəaliyyətinin məzmununu, xarakterini və ardıcılığını müəyyən edir. Müəllim yalnız o halda tədris prosesini müvəffəqiyyətlə təşkil edə bilər ki, o, təkcə konkret olaraq, tədrisin məqsədini müəyyən etməsin, eyni zamanda bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün

hansı tədris fəaliyyətinin vacibliyi məsələsini də həll etmiş olsun. Məktəblilərin yeni materialı mənimsəməsi bir sıra amilləri əhatə edir; dərsdə ev tapşırığının aydınlaşdırılması, yeni mövzu materialının mənimsənilməsi üçün dayaq ola biləcək biliyin təkrarı, dərsdə alınmış biliyin aktuallaşdırılması, əlavə və dəqiqləşdirmə, suallara cavab prosesində yeni materialı daha yaxşı mənimsəməyə hazırlayan müsahibədə iştirakın təmin edilməsi, tapşırığın yerinə yetirilməsi, sinif yoldaşlarının cavabına qulaq asmaqla düzəlişlərin aparılması, müəllimin düzəlişləri və yekunlaşdırılması.

III Bölmə

ŞİFAHİ ŞƏRH METODU, ONUN İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ FUNKSİYALARI

Tarix təlimində şifahi şərh özünün böyük üstünlüyünü saxlayır, belə ki, bütün siniflərdə tarixi hadisələrin izah olunmasında, tarixi biliklərin ümumiləşdirilməsində, məlumatın verilməsində, eləcə də əyani vəsaitlərdən istifadə olunmasında söz və şərh həlledici rol oynayır. Sözü üstünlüyünü A. V. Lunaçarski çox gözəl ifadə etmişdir: «Bəşəri söz qüdrətlidir, amma nitq canlıdır, səslənən şifahi söz çap olunmuş sözdən daha güclüdür. O, intonasiya ilə rəngarəngdir, hisslərlə, ehtiraslarla fikri daha inandırıcı edir». Müəllimin səs tonunun dəyişkənliyi nitqin səmərəliliyini, məzmununu, onun estetik aşılmasını və psixoloji təsir qüvvəsini gücləndirir. Kinestik ifadə, emosional təsir mətnin qavranılmasını asanlaşdırır, lakin xam materialın izah edilməməsi şifahi şərhə müqayisədə özünün zəifliyini büruzə verir. Mətni oxuyarkən şagird başa düşmədiyi ifadələri geri qayıdaraq, yenidən oxuya bilər. Şifahi nitq dinləyən şagird şərhin istiqamətini itirərkən əksər hallarda nitqi izləməkdən dayanır, xüsusilə, şərh yeknəsək olduqda dinləyicilərin diqqəti yazılı mətnlə müqayisədə tez aşağı düşür. Tarix təlimində şifahi şərhin müsbət cəhətlərinin təmin edilməsi

əsaslandırılır. Əgər müəllim şagirdlərdə tarixə dərin maraq oyatmaq, onlara bilik vermək, onları bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq istəyirsə, özünün nitq mədəniyyəti üzərində muntəzəm işləməli, şərh üslubunu təkmilləşdirməli, veriləcək materialın məzmununa marağın artırılması üçün yeni metodların tətbiqindən çəkinməməlidir.

Alman metodisti Bernqard Ştor «Mühazirə və müəllimin nəqletməsi» adlı məqaləsində (Gershigte in der Schule jurnalı, 1955) tarixi bilikləri verməyin iki əsas növünü bir-birindən fərqləndirmişdir: 1) təqdim etmə, 2) müzakirə (söhbət, araşdırma və s.). O, tarixi biliklərin təqdimatının üç formasını qeyd edir: a) mühazirə, b) məlumatvermə, c) nağıletmə. Göründüyü kimi, alman metodistinin şifahi şərh metoduna yanaşması tamamilə fərqlidir.

Söz təsviri əyaniliyə nisbətən məzmunun daha güclü daşıyıcısıdır. Yazılı və şifahi nitq təkcə məlumat vermə vasitəsi deyil, eyni zamanda düşündürmə vasitəsidir. Faktların mahiyyətinin, onlar arasındakı əlaqələrin və qanunauyğunluqlarının dərk edilməsi yalnız nitq əsasında mümkündür. Nitq, şifahi şərh yaddaşda olan bilikləri aktuallaşdırmağa, sistemləşdirməyə, tarixi hadisələrin mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verir, tarixin tədrisi üsulu olmaq etibarilə yalnız müəllimin məlumatını deyil, şagirdin materialı qavramaq və başa düşməyə yönəldilən fəaliyyətini də əhatə edir.

Müəllimin şifahi sözü nəinki ibtidai, hətta yuxarı siniflərdə, tədrisdə mühüm yer tutur. Müəllimin sözü dərstdə istifadə edilən əyani materialın, sənəd materialının və başqa tədris materialının qavranılmasını, həm də düşünülməsini təşkil edir, ona istiqamət verir. Müəllim xəritəni və ya şəkli sadəcə olaraq göstərmir, müəllim bu xəritə və ya şəkil üzrə hekayə danışır, onu izah edir. Şagirdlər tarixi sənədi oxuyur, araşdırır, şərh edir, nəticələr çıxarır, dərslik və ya xəritə üzrə müstəqil iş aparırlar. Tarix dərslində şifahi söz, ən əvvəl, nəqletmə – təsvir etmə vəzifəsini icra edir, yəni bütöv bir mənzərədə tarixi keçmişi xəyalda canlandırır. Tarix materialının müəllim tərəfindən şifahi şərh edilməsi şagirdləri düşünməyi öyrətmək üçün çox

gözəl bir vasitədir. Tarix dərində şifahi izahın məntiqi funksiyası bundan ibarətdir ki, şifahi söz şagirdləri şəkillərdən və keçmişin obrazlarından nəticələrə, anlayışlara doğru, tarixi prosesin qanunauyğunluqlarını başa düşməyə doğru aparır, bu isə şifahi şərhin nəql etmə – təsvir etmək funksiyası ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Müəllimin canlı sözü onun şəxsiyyəti və əxlaqi-siyasi simasının göstəricisidir. Təcrübə göstərir ki, şərh və izah etməyi bacarmaq tarix müəllimi üçün son dərəcə vacibdir.

Şifahi şərhin üsullarına və növlərinə müxtəlif münasibətlər olmuşdur. N.V. Andreyevskya və V.N. Bernadskinin «Yeddi illik məktəbdə tarix tədrisinin metodikası» (1947) adlı dərs vəsaitində tarix materialının şifahi izahının bütün növləri «hekayə» anlayışında birləşdirilmişdi. M.A. Zinovyevin «Tarixin tədrisi metodikasının öçerkləri» kitabında göstərilir ki, şifahi şərhin yeganə metodu müəllimin nəql etməsidir. O, məktəb mühazirəsini yuxarı siniflərdə nəql etmənin bir növü hesab edirdi.

Rus metodisti N.V. Andreyevskaya sonralar başqa təsnifatı əsaslandırmağa çalışaraq, tarix materialının nəql etmə və mühazirə metodlarını irəli sürərək, nəql etməni, təsviri və izahı yenə əvvəlki kimi, hekayənin tərkib ünsürləri hesab edirdi. Onun təbirincə, mühazirə biliklər sistemini, nəql etmə isə materialı izah edir; materialı izah edərkən, sinfin hazırlıq səviyyəsindən asılı olmayaraq, hekayə nəinki məlumat vermək, eyni zamanda şagirdlərin biliyini təşkil etməyi də öz qarşısına bir məqsəd kimi qoyur, lakin məktəb mühazirəsi «dinləmə və mənimləmə prosesinə bilavasitə rəhbərliyi» nəzərdə tutur, söhbət ünsürlərini də öz tərkibinə daxil edir. Nəql etmənin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onun müəllimin monoloq tərzində izahı ilə «uyğunlaşdırılmasıdır». Dərsdə bir izah metodunun başqası ilə əvəz olunması hər addımda baş verir, təsvir izahat ilə, nəql etmə təsvir ilə qovuşur, mühazirə şifahi şərhin növlərini əhatə edə bilər. Metodikanın vəzifəsi tarix materialının şifahi şərhinin bütün metodlarını, növlərini sadələşdirilmiş şəkildə tədqiq etməkdən ibarətdir.

V.Q. Kartsovun təklif etdiyi şifahi şərh metodlarının təsnifatı tədris işinin müxtəlifliyini göstərərək, bilikləri şifahi surətdə bildirməyin nəqlətmə və söhbət formalarını fərqləndirir: 1) nəqlətmə-təsviri izahat; 2) müsahibə-söhbət; 3) konspektiv izahat. Nəqlətmə və mühazirə, nəqlətmə və təsvir, söhbət və izahat anlayışları V.Q. Kartsovda kifayət qədər bir-birindən fərqləndirilməmişdir. Halbuki, şifahi şərhin metodlarının keyfiyyətə öz xüsusiyyətləri və xüsusi didaktik təbiəti vardır. Nəqlətmə prosesində şagirdlərin təfəkküründə yalnız keçmişin obrazları yaranmır, onlarda tarixi anlayışlar formalaşır, tədqiqat, araşdırma aparmaq qabiliyyətləri yetişir, onlar ümumiləşdirməyi və müəyyən bir nəticəyə gəlməyi bacarırlar. Tarix materialının şifahi şərh metodlarının təsnif edilməsindəki çətinlik bununla izah edilir ki, tarix dərində həqiqətən bu metodlar çox zaman bir-biri ilə sıx surətdə çulğalaşırlar. Bütün bu metodlar ilk nəzərdə müəllimin şərhinin ayrılmaz üsürləri kimi nəzərə çarpır. Tarix müəlliminin izahı, şifahi şərh onun metodları bir-birindən aydın fərqləndirməsindən, onların xüsusiyyətlərini başa düşməsindən və onları daha məqsədəuyğun bir şəkildə tətbiq etməyi bacarmasından asılıdır.

Tarixin tədrisində şifahi şərh metodunun bir neçə üsulu tətbiq oluna bilər: nəqlətmə, şərh, dialoq, monoloq, müsahibə, evristik müsahibə, sorğu-sual, mühazirə və s. Nəqlətmə tarixi hadisələr və ya proseslər haqqında, xalq kütlələrinin və tarixi hadisələrin konkret hərəkətləri haqqında süjet hekayədir. Nəqlətmənin həmişə müəyyən süjet xətti olur, çox zaman öz drammatizmi ilə fərqlənir, rəngarənglik, cəzbedicilik, canlılıq və konkretlik nəqlətməni şərh metodunun ən müəssər formasına çevirir. Metodik ədəbiyyat nəqlətmənin iki növünü bir-birindən fərqləndirir: «bədi nəqlətmə»; «işgüzar izah». Tarixi hadisələr haqqında yaxşı nəqlətmədə emosionallıq və səlislik məntiqiliklə vəhdət təşkil edir. Müəllim hər hansı bir tarixi prosesi nəql etməklə, şərhini verməklə yanaşı, həm də bu hadisənin tarixi izahını verməli, elmi cəhətdən onu əsaslandırmalıdır. Nəqlətmədə əsas didaktik vəzifə şagirdlərdə hadisələr haqqında konkret təsəvvürlər yaratmaqdan ibarətdir.

Şifahi şərh metodunun tətbiqi zamanı tarixi hadisələr nəql, yaxud şərh edilməklə yanaşı, onlar həm də təsvir edilir. Tarixi hadisələrin əlamətlərinin və ya xüsusiyyətlərinin, onların mühüm cəhətlərinin, nəhayət zahiri görkəmin ardıcıl ifadə edilməsinə təsvir deyilir. Nəqletmədən fərqli olaraq təsvirdə süjet yoxdur, lakin konkret obyekt vardır ki, bunun da əlamətlərini müəllim şagirdlərə bildirərək istiqamət verir. Məsələn, müəllim tarixi hadisələrin baş verdiyi yerin coğrafi şəraitinin təsvirini, təsərrüfat komplekslərinin (təhkimli malikanələri, manufaktura), memarlıq tikililərinin, idarəetmə orqanlarının, əmək alətlərinin, silahların, öyrənilən dövrün adamlarının geyimlərinin, həmçinin tarixi şəxsiyyətlərin zahiri görkəminin təsvirini verir.

Tarix dərslərində iki növ təsvirdən istifadə olunur: mənzərə təsviri və təhlilli təsvirdən; XVI əsrdə Bakının zahiri görkəminin – onun dar küçələrinin, bazarlarının, hündür qala divarlarının, məscid və karvansaralarının təqdimatı, həmçinin, XIX əsr Bakısının mənzərəsini verən tarixi şəkillərlə şərhli təqdimat onun mənzərə təsvirini yaradır. Belə bir təsvir bütöv mənzərə yaratmaq yolu ilə deyil, həm də öyrənilən obyektin təhlili yolu ilə aparılır. Bədii nəqletmə ilə uyğun bir surətdə verilən təsvir keçmişin canlı mənzərəsini yarada bilər. Digər tərəfdən dövlət quruluşunun, hərbi texnikanın, silahların, idarəetmənin, qoşunların təşkilinin, ictimai-siyasi və sosial-mədəni strukturun və s. öyrənilməsi, əsasən, təhlilli təsvir tələb edir. Bəzi hallarda, təsviri material, ifadə üsullarından asılı olaraq, bir halda təsviri təhlilin, başqa bir halda isə mənzərə təsvirinin əsasını təşkil edə bilər. Həm mənzərə təsviri, həm də təhlilli təsvir, ən əvvəl, elmi cəhətdən düzgün qurulmalıdır, yəni şagirdlərə müəllimin təqdim etdiyi təsvirdə hadisənin mühüm əlamətləri, başqa hadisələrlə onun əlaqələri elə qeyd edilməlidir ki, təsvir tarixi gerçəkliyin obyektiv ziddiyyətlərini düzgün əks etdirdirsin. Mənzərə təsviri konkret, rəngarəng, müəyyən dərəcədə emosional olmalıdır ki, təsvirin tərbiyə təsiri xeyli güclənmiş olsun.

Təsvirin növlərindən biri də xarakteristikadır. Tarixi hadisələrin xarakteristikası onun mühüm əlamətlərinin və xüsu-

siyyətlərinin daxili əlaqələrini dəqiq surətdə ifadə edib göstərməkdən ibarətdir. Xarakteristika nəqletməyə daxil edilə və sonrakı materialı başa düşmək üçün konkretləşdirici vasitə rolunu oynaya bilər. Yekun xarakteristikası, yəni ümumiləşdirici xarakteristika öz mahiyyəti ilə fərqlənir; Şah İsmayıl Xətəinin başçılığı ilə dövlət dili Azərbaycan dili olan Böyük Səfəvi dövlətinin yaranması, onun tarixi inkişafdakı rolu ümumiləşdirici xarakteristikaya misal ola bilər. Geniş xarakteristika da bu təqdimata əsaslanır; müəllimin görkəmli tarixi şəxsiyyətə verdiyi xarakteristika, yaxud feodal təsərrüfatının xarakteristikası şagirdlərə bir fakt kimi təqdim oluna bilər. Qeydedici xarakteristika və yekun xarakteristikası arasındakı fərq nisbi-dir, bunların hər ikisi ümumiləşdirmədir. Təsvirdə olduğu kimi, hər hansı bir tarixi hadisənin xarakteristikasında da müəllim həmin hadisənin təsadüfi əlamətlərini deyil, onun, mühüm əlamət və xüsusiyyətlərini, onların daxili əlaqələrini açıb göstərdiyi zaman, xarakteristika elmi xarakteristika hesab edilə bilər.

İzahatda məqsəd tarixi hadisələrin daxili əlaqələrini, xüsusilə də səbəbiyyət əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını, mənasını, mahiyyətini və əhəmiyyətini açıb göstərməkdir. Tədris prosesində bəzi müəllimlər çox zaman tarix dərslərində izahın rolunu lazımcınca qiymətləndirməyərək, nəqletmə ilə kifayətlənir, halbuki tarixi faktların izah olunması sayəsində şagirdlərin bu faktları anlaması və şüurlu surətdə dərk etməsi asanlaşır. Şərhlə edilmiş faktik materiala əsaslanaraq, nəzəri nəticələri açıb göstərmək və əsaslandırmaq vəzifəsi qarşıda durduqda müəllimin izahı mühakimə-sübut xarakteri alır. Mühakimə dedikdə biz şagirdləri nəticə və rəylər çıxarmağa yaxınlaşdıran müddəaların, sübutların ardıcıl surətdə inkişafını nəzərdə tuturuq. Tarix dərslərində mühakimə nəzəri nəticələri açıb göstərmək işinə xidmət edir və məktəblilərdə tarixi təfəkkürü inkişaf etdirir. Mühakimə sadə, dəqiq və ardıcıl olmalıdır. Əgər dərslərdə nəzəri material əsas yer tutarsa, mühakimə geniş xarakter alır, müəllimin şərhə mühazirəyə yaxınlaşar. Mühazirə şərhə ardıcıl surətdə yeridilən və konkret tarixi materiala əsaslanan

geniş nəzəri mühakimə, elmi təhlil və ümumiləşdirmədən ibarət olmalıdır.

Məktəb mühazirəsinə biz əksərən, aşağıdakı hallarda müraciət edirik: mürəkkəb tarixi materialı şərh edərkən hadisələrin qanunauyğunluğunu və məntiqini şagirdlər qarşısında açıb göstərəndə, bu hadisələri dərin və geniş surətdə təhlil etmək lazım gəldikdə; nəzəri məsələlərin çox yer tutduğu proqram materiallarını izah etdikdə; icmal mühazirələrdə və s.

1. Nəqlətmədə və tarixi hadisələrin təsvirində konkretləşdirmə vasitələri və üsulları. Şifahi şərh zamanı nəqlətmənin canlılığı və əyaniliyi konkretləşdirmənin müxtəlif vasitə və üsullarının köməyi ilə əldə edilir. Faktları konkretləşdirmək yolu ilə müəllim şərhin daha inandırıcı olmasına nail ola bilər, öyrənilən tarixi hadisələrin xüsusiyyətini daha dəqiq göstərir, məktəblilərin təsəvvüründə yeni tarixi anlayışların formalaşmasına stimül yaradar. Konkretləşdirmə vasitələrinin köməyi ilə tarixi hadisələrin mahiyyətini, əhəmiyyətini və qanunauyğunluğunu daha yaxşı açıb göstərmək olar. İzahın konkretləşdirilməsi bəzi əlavə faktların tətbiq edilməsi ilə əlaqədardır ki, belə halda proqramda nəzərdə tutulmuş materialın norması pozulmamalı, şagirdlər həddən artıq yüklənməməlidir. Tarixin tədrisi praktikasında istifadə edilən konkretləşdirmə vasitələri müxtəlif və fərqlidir: a) Tarixi hadisələrin baş verdiyi vaxtı xarakterizə edən cəhətlərin konkretləşdirilməsi. Burada söhbət heç də xronologiyadan getmir, hadisənin baş verdiyi zamanı göstərməklə, dövrün bəzi konkret əlamətlərini şərh etməkdən, həmçinin hadisənin baş verdiyi şərait haqqında canlı təsəvvür yaratmaqla, həmin hadisənin mənzərəsini canlandırmaqdan gedir; b) Tarixi hadisələrin baş verdiyi yeri xarakterizə edən cəhətlərin konkretləşdirilməsi hadisələrin baş verdiyi yerin görünüşü haqqında konkret təsəvvürün yaradılmasını nəzərdə tutur; c) Əyani və arxeoloji materiallar mədəniyyət məsələlərinə həsr olunmuş dərslərdə, həmçinin ictimai həyatın müxtəlif cəhətlərini – iqtisadiyyatı, sinfi mübarizəni, hərbi keçmişi, etnoqrafiyanı və s. öyrənərkən, konkretləşdirmə vasitəsi kimi istifadə olunur; d) Konkretləşdirmə vasitələrinin

dən biri də rəqəm resurslarından istifadə edilməsidir. Tarix dərində istifadə ediləcək rəqəmlər az və ifadəli olmalı, şərhə konkretlik gətirməlidir; e) Bədii ədəbiyyatdan istifadə tarixi faktın konkretləşdirilməsinə, nəqlətməni və təsviri daha dolğun və inandırıcı etməyə kömək edir. Bədii ədəbiyyatın obrazları ilə yanaşı, şifahi xalq yaradıcılığına aid olan əsərlər də çox gözəl konkretləşdirici vasitədir. Folklorda nəql edilən keçmiş hadisələr dövrü və yeri bəzi hallarda dürüst göstərməyə də, onun janrlarında tarixçi başqa mənbələrdə tapa bilməyəcəyi məsələlər üzrə materiallar əldə edə bilər; ə) Tarixi sənədlərdən və memuarlardan istifadə edilməsi. Sənəd materialından müəllimin izahında konkretləşdirmə vasitəsi kimi istifadə olunduqda, sənədlərdən gətirilən nümunələr qısa sitatlar şəklində müəllimin şərhinə daxil edilə bilər. Tarix dərində memuar materialının konkretləşdirmə vasitəsi kimi tətbiqi şifahi şərhə xüsusi konkretlik verir və onu daha da inandırıcı edir; j) Vətən tarixini öyrənən zaman şərh konkretləşdirmək məqsədilə yerli materialdan istifadə olunur. Belə materiallar tarixi yerlərdən, abidələrdən, abidə komplekslərindən, muzeylərdən, arxeoloji tapıntılardan, ölkəşünaslıq muzeylərinin materiallarından, numizmatik materiallardan və s. ibarətdir.

Konkretləşdirmənin üsulları bir sıra hallarda tətbiq oluna bilər: a) adamların fəaliyyətini göstərmək yolu ilə konkretləşdirmə; b) tipik epizodun, səciyyəvi təfərrüatın, tipik tərcümeyihalın tətbiq olunması ilə konkretləşdirmə, c) şəxsləndirmə və səhnələşdirmə yolu ilə konkretləşdirmə, ç) vasitəsiz nitqin tətbiq edilməsi ilə konkretləşdirmə və s.

Şərh edilən materialın konkretləşdirilməsinə dair məktəbdə tarix tədrisində istifadə olunan yuxarıdakı metodiki vasitə və üsullar heç də qəti tamamlanmış deyildir, nəticədə bu sahədə müəllimin yaradıcılığı üçün geniş şərait yaranır.

2. Tarix materialının şərhinə verilən əsas tələblər. Tarix dərində müəllim tarix materialını şərh edərkən, təlim təcrübəsində yaranmış ümumi didaktik tələblərə riayət etməlidir. Yalnız anlaşılıq material əsasında şagirdlərdə aktiv fikir fəaliyyəti oyatmaq, onlarla müstəqil iş təşkil etmək, şagirdləri

nəticə və ümumiləşdirmələrə yaxınlaşdırmaq olar. Materialı münasib və sadə şəkildə şərh etmək bacarığı heç də müəllimin fitri istedadından irəli gəlmir, bu bacarıq inadlı iş nəticəsində əldə edilir. Müəllim öz fənnini nə qədər dərin, kamil, dəqiq bilirsə, bir qayda olaraq, o, dərstdə materialı da bir o qədər aydın, sadə və münasib şəkildə şərh edəcəkdir. Şərhin verilməsində elmiliklə gözlənilməli, müəllim öz şərhini üçün ən mühüm faktları seçməlidir. Bunun üçün şifahi şərhlə dərslük arasındakı əlaqəni və ona verilən tələbləri müəyyən edə bilərik. Çap olunmuş mətn elədir ki, oxunmuş hissənin mənasını anlamaq bir neçə səhifə geriye qayıtmaq, əvvəlki səhifələrlə müqayisə etmək, qarşılaşdırmaq üçün mətnin oxunmasını hər dəqiqə dayandırmaq olar. Lakin şifahi izahda isə geriye qayıtmaq olmaz, izahın məcburi sürəti vardır və bu sürət dinləyiciyə imkan vermir ki, istədiyi zaman onun üzərində dayana bilsin, geriye qayıtsın. Dərin düşünülmüş təhlil tələb edən materialı izah edərkən müəllim bəzən izahı dayandırır, bundan əvvəl şərh etdiyi materialın ətraflı surətdə araşdırılmasına və şərhinə keçməlidir. Dərsin gedişində bəzən əvvəlcədən şərh edilmiş faktları yenidən xatırlamaq, əvvəl deyilənlərə qayıtmaq, onun yeni cəhətlərini işıqlandırmaq lazım gəlir. Yalnız bu şəraitdə müqayisə, təhlil, ümumiləşdirmə sahəsində iş aparmaq olar və belə olduqda izahın bütöv, silsiləli şəkildə ardıcılığı təmin olunur.

a) Tarix materialının şərhində kontekst və quruluş anlayışının düzgün qurulması. Şifahi şərhin gedişində və ya dərslinin mətnində bilavasitə bir-birinin ardınca qavranılan faktlar, müddəalar arasındakı rabitənin dərk edilməsinə kontekst anlayışı deyilir. Lakin anlayış dərstdə bütövlükdə şərh edilmiş bütün materialın məntiqi rabitəsi dərk ediləndə, yəni şərh edilmiş materialın ümumi məntiqi quruluşunu anlayanadək dərinləşdirilə bilər. Belə quruluş anlayışı faktlarla müstəqil sürətdə əməliyyat aparmağa, şərhin məntiqi planını saxlamaqla, onun hətta qaydasını da dəyişdirməyə şagirdlərə imkan verir. Psixoloji-pedaqoji müşahidələr sübut edir ki, dərs dinlənən zaman şifahi şərhin bilavasitə kontekst anlayışı asan

qavranılır, lakin şərh edilən materialın hamısının bütövlükdə məntiqi rəhbərliyinin dərk edilməsi çətin bir prosesdir. Bu o deməkdir ki, müəllim materialı şərh edərkən yalnız kontekst anlayışını nəzərdə tutmamalı, quruluş anlayışına qədər diqqətli-mənin psixoloji-metodoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Dərsin dinlənməsi prosesi düzgün təşkil edildikdə, hətta orta siniflərin şagirdləri də tək-tək deyil, bütöv siniflər formasında quruluş anlayışı səviyyəsinə qaldırıla bilər. Bunun üçün əhəmiyyətli olanlar: birinci, dinləmə pedaqoji cəhətdən düzgün təşkil edilməli, ikinci, şərhin özü pedaqoji cəhətdən düzgün qurulmalı, üçüncü, şərh edilən materialın yazılması və mənimsədilməsi düzgün təşkil edilməli və buna istiqamət verilməlidir.

b) Dinləmənin pedaqoji təşkili, şərhin aparılma tərzü. Dinləmənin pedaqoji təşkili aşağıdakı yollarla əldə edilir: a) dərslərin vəzifəsi, onun məqsədi, müəllimin şərhindəki əsas cəhətləri şagirdlərə bildirmək və idraki vəzifənin dəqiq qoyulması yolu ilə; b) şagirdlərdə izaha maraq oyatmaq, məsələnin mühüm və ya çətin olduğunu, bunu başa düşmək üçün çalışmaq lazım gəldiyini göstərmək yolu ilə; c) məsələni anlamaq və mənimsəmək yollarını göstərməklə. Əsas vəzifə bundan ibarətdir ki, şərhin xarakterinin özü şərh edilən materialın bütövlükdə daxili rəhbərliyini anlamaqda şagirdlərə kömək etsin. Bunun üçün tələb olunur ki, müəllim materialı müntəzəm və ardıcıl surətdə izah etsin, öz izahının planını, əlavə məlumatlarını müxtəlif metod və iş üsulları ilə qeyd edib göstərsin, şagirdlərə aydın olsun ki, bir məsələnin şərh qurtarıqda başqa mərhələnin izahı başlanır. Dərsdə danışılanların fikri xülasəsi şərh edilmiş materialın ümumi əlaqəsini dərk etməyə kömək edir. Dərsin sonunda müntəzəm icmallar keçirilməsi, bütövlükdə dərslərin məzmununun bərpə edilməsi, şagirdlərdə tarixi təfəkkürü yetişdirməkdə çox gözəl bir vasitədir. Şərhin nə tərzdə, hansı metodlarla aparılmasının da böyük əhəmiyyəti vardır. Müəllim mühüm materialı daha asan yolla, metodiki ustalıqla şərh etməklə, ikinci dərəcəli təfərrüatları isə daha sürətlə izah edərək, xüsusilə mühüm olan müddəaları və nəticələri intonasiya ilə qeyd etməklə, dərslərin əsas məzmununu başa düşməkdə, baş-

lıca cəhəti ayırmaqda məktəblilərə kömək etməlidir. Şifahi nitqin intonasiya quruluşu onun məntiqi quruluşuna uyğun gəlməlidir; belə olmasa, şərh yeknəsək olacaq, bir çox mənalı cəhətlər şagirdlərə çatmayacaq, onlar bunu dərk etməyəcək, dərsə maraq xeyli aşağı düşəcəkdir. Yazılı şərhədən fərqli olaraq, şifahi nitq hər bir cümlənin maksimum sadə qurulmasını tələb edir. Dərsi izah edərkən ara vermək, nəinki materialın məntiqi surətdə bölünməsi vəzifəsinə xidmət edən, eyni zamanda diqqəti səfərbərliyə alan üsürlərdən biridir. Nəhayət, dərsin izahı müəllimdən öz səsinə idarə etməyi tələb edir. Elə tarixi hadisələr vardır ki, müəllim bunlardan danışanda səmiyyətlə həyəcanlanır və bu da müəllimin ahəngində xüsusi bir hərəkət yaradır.

İzahə verilən tələblər materialın özünün xüsusiyyətlərindən, tədris fənni olmaq etibarilə tarixin spesifikasiyasından və xüsusi vəzifələrdən irəli gəlir. Bu vəzifələr aşağıdakılardır: a) tarixi təzahürlərin xüsusiyyətini, başqa təzahürlərlə onların əlaqələrini göstərmək; b) həmin hadisələrin mühüm əlamətlərini şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq; c) öyrənilən hadisələrə şagirdlərdə tarixi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq, vərdisləri tərbiyə etmək; ç) şagirdləri tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarını başa düşməyə alışdırmaq. Bütün bu vəzifələrin həllinə tarix müəllimi özünün bütün iş sistemi ilə nail ola bilər.

Öyrənilən hadisənin mütərəqqi və ya irticaçı bir hadisə kimi qiymətləndirilməsi yalnız o zaman əsaslı və şagirdlər üçün inandırıcı ola bilər ki, həmin hadisənin baş verməsinə qədər, əvvəllər nələrdə olduğunu, indi isə necə bir vəziyyət yarandığını, yenilinin, irəliyə doğru atılmış addımın nədən ibarət olduğunu, konkret material əsasında göstərmək mümkün olsun. Tarix materialını şərh edərkən müəllim inkişafın daxili səbəblərinin əsas rolunu xüsusilə qeyd etməli, hadisələrə xas olan daxili ziddiyyətləri açıb göstərməlidir. Müəllimin tarixi inkişafın daxili səbəblərini göstərməyə verdiyi əsas diqqət, eyni zamanda onun izahının ardıcılığını müəyyən edir, şagirdləri də həmişə, öz izahlarını daxili, yəni əsas, başlıca səbəblərin izahından və inkişaf şəraitindən başlayıb, sonra xarici təsirlə-

rin təhlilinə keçməyə öyrədir ki, bu da metodikada çox vacib bir cəhətdir.

3. Müsahibə aparmağın üsulları və onlara verilən əsas tələblər. Materialı müəllimin özünün izah etməsindən, yəni monoloq şəklində söyləməsindən fərqli olaraq, dialoq-müsahibə-mükalimə forması da vardır. Tarix dərslərində müsahibənin rolu dərslər materialının deduktiv-məntiqi izah üsulunun əsas yer tutduğu fənlərin tədrisindəki rolundan mahiyyətə fərqlidir. Tarix materialının araşdırılması və ümumiləşdirilməsi onun dərk edilməsinə, yəni tarixi biliklərin dərinləşdirilməsinə və genişləndirilməsinə kömək edir. Lakin tarixin tədrisində müsahibənin rolu bununla bitmir, o, əyani materialın və ya sənəd materialının nəzərdən keçirilməsi və araşdırılması gedişində şagirdlərin fəal bilik alması metodudur. Şagirdlərin vəzifəsi həm də ondan ibarətdir ki, aldıkları biliyin mahiyyətinin bəzi cəhətlərini özləri müəyyən etməlidirlər. Alınmış məlumatları təhlil edərək, özlərinin yeni bilikləri hesabına məktəblilər bir sıra məntiqi fəaliyyətləri tətbiq edə bilirlər. Beləliklə, tarix elmi tərəfindən açıqlanmış problemi onlar müstəqil surətdə dərk edir, onu yenidən özləri üçün kəşf edirlər.

a) Evristik müsahibə və onun xüsusiyyətləri. Hadisənin mahiyyətinin göstərilən dərk etmə üsulu «evristika» adlanır ki, mənası «tapıram», kəşf edirəm» deməkdir. Tarixin tədrisində geniş tətbiq edilən evristikanın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəqil surətdə əldə edilmiş bilik daha şüurluluğu və möhkəmliyi ilə fərqlənir. Bundan başqa şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyəti onların intellektual inkişafına, məsələnin həlli üçün apardıqları axtarış onlarda tarixə və bütövlükdə elmə marağın oyanmasına səbəb olur. Tarix elmi tərəfindən kəşf edilmiş bilikləri şagirdlərin sərbəst surətdə açıqlamaları, onların tarix dərslərində əldə etdikləri bacarıq və vərdislər əsasında mümkün olur. Bütün bunlar müəllimdən tarixin tədrisində evristikanın tətbiq edilməsinə ciddi hazırlıq tələb edir. Dərsin təhsil-tərbiyə vəzifələrinə və məqsədə uyğun olaraq, müəllim şagirdlərin müstəqil araşdırmaları üçün material seçməli, suallar, tapşırıqlar tərtib etməli, şagirdlərin gəldikləri nəticələr müəllim tərə-

findən mütləq yoxlanılmalı və dəqiqləşdirilməlidir. Evristika məktəblilərin tarix materialının dərk edilməsinin bütün mərhələlərində: ilkin öyrənmədə, biliyin möhkəmləndirilməsi və ümumiləşdirilməsində və onunla əməliyyat apardıqda tətbiq olunur. Xüsusi problemlərin həlli nəticə etibarilə bütövlükdə mövzunun dərk olunmasına gətirib çıxarır. Yuxarı siniflərdə də bütövlükdə mövzuya aid olan problemin qoyuluşu mümkündür. Materialın izahından sonra qoyulmuş sual və ya tapşırıq onun dərk olunmasını gücləndirir, yaddaşda möhkəmlənməsinə təsir edir. Ayrıca fakt və ya faktlar şərh olunduqdan sonra, müəllimin şagirdləri qiymətləndirməsi, əvvəl məlum olan faktlarla onları müqayisə etməsi təklif edilir. Şagirdlər tərəfindən verilən izahat sinif tərəfindən müzakirə edilir və müəllim tərəfindən dəqiqləşdirilir.

Evristik müsahibə üç əsas tərkibdən ibarətdir: a) şagirdlərin iştirakı ilə müəllim tərəfindən problemin qoyuluşu, bəzən müəllimin əlavə məlumatı; b) problemin həlli (düzgün və ya əksinə), məktəblilər tərəfindən onun əsaslandırılması, onların arasında mümkün olan diskussiya; c) məktəblilər tərəfindən deyilənlərə müəllimin düzəlişi və problemin düzgün həllinin izahı.

Tarixi hadisənin mahiyyətini şagirdlərin qüvvəsi daxilində evristik müsahibə vasitəsilə aparmaq bacarığı müəllimin metodiki ustalığına dəlalət edir. Həmçinin, evristik müsahibə müəllimdən ciddi hazırlıq tələb edir; evristikanın son məqsədi dəqiq müəyyənləşdirilməli, o, şagirdləri nəticə çıxarmağa, qiymət verməyə, materialın şüurlu mənimsənilməsinə gətirib çıxarmalıdır. Müəllim tərəfindən şagirdlər üçün onların şüurunun stimullaşdıran müsahibənin ilkin problemini müəyyənləşdirmək vacibdir. Problem şagirdlər üçün başa düşülən olmalı və onlardan müəyyən düşünmə cəhdi tələb etməlidir. Müsahibə zamanı dərs vəsaiti və xəritədən, şəkillərdən, cədvəldən, əyani vəsaitlərdən və s. istifadə oluna bilər.

Şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətinin təşkili müəllimin mühüm vəzifələrindən biridir. Müəllimin dərs materialını şifahi şərh edərkən şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətini təşkil etməsi bir o qədər də asan məsələ deyildir və metodikada bu məsələ

ciddi tədqiq olunur. Şagirdin müstəqilliyi, fəal yaradıcı düşünməsi üçün mütləq ona düşünmə, fəaliyyət və təqdimat sərbəstliyi verilməlidir. Tədrisin belə xarakteri şagirdə həm bilik verir, həm də onda müstəqillik, fəallıq kimi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Metodik ədəbiyyatda şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətinə rəhbərlik edilməsi sahəsində qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübələrinə istinad edilmiş, onlar ümumiləşdirilmişdir. Bu müsahibə, düşündürücü və problemləli şərh, məntiqi tapşırıqlar və başqa fəndlərin tətbiqi ilə əldə edilir.

Müsahibə – materialın şərhindən fərqli olaraq müəllimlə şagird arasında dialoqdan ibarətdir. Müsahibə müəllimdən fənni yaxşı bilməyi, müasirlikdən – modern təhsil məsələlərindən baş çıxarmağı, tarixlə bağlı olan elmi fənlərdən kifayət qədər xəbərdar olmağı, bir sıra pedaqoji ustalığa yiyələnməyi tələb edir. Müsahibəni səmərəli qurmaq üçün metodiki təcrübədə işlənilib hazırlanmış əsas qaydalar və ya şərtlərlə müəllim tanış olmalıdır. Müsahibə şagirdlərin biliyini səfərbərliyə almaq üsullarından biridir ki, bu da yeni materialın dərinədən mənimsənilməsi üçün vacibdir. Məktəbdə tarixin tədrisi təcrübəsində müsahibənin aşağıdakı növləri müəyyənləşdirilmişdir: giriş müsahibəsi, yoxlayıcı müsahibə, təhlil və ümumiləşdirici müsahibə, yekun müsahibəsi və s.

b) Müsahibədə sualların xarakterinə verilən tələblər. 1. Müsahibədə sual münasib olmalıdır ki, şagird həmin suala təsadüfi fərz etmə yolu ilə deyil, öz biliyinə əsaslanıb cavab verə bilsin; 2. Sual dəqiq olmalıdır; həcmi və məzmunu olmayan sualları vermək olmaz; 3. Suallar öyrənilən hadisələrin mühüm cəhətlərinə aid olmalıdır; 4. Sual didaktik cəhətdən sadə, məntiqi cəhətdən yekcins olmalı, şagirdlərin qarşısında eyni zamanda bir vəzifə irəli sürməlidir; ikiqat, üçqat suallardan qaçmaq lazımdır, yalnız çox sadə və öz aralarında bağlılığı olan sualları birləşdirmək olar; 5. Ya təsdiqedicidir, ya da inkaredicidir cavablar tələb edən alternativ sualların verilməsi düzgün deyildir; 6. Müzakirə edilən problemin həllini yada salan sualları irəli sürməkdən çəkinmək lazımdır; 7. Sual mübahisəli olmamalı, şagirdləri məsələnin yanlış həllinə yönəl-

təməməlidir.

Aydındır ki, canlı müsahibənin gedişində, planda nəzərdə tutulmamış suallar meydana çıxa bilər, nəticədə müzakirənin gedişi müəllimin nəzərdə tutduğu istiqamətdən bir qədər uzaqlaşsa bilər, lakin müsahibənin planı müəllimə müsahibəyə rəhbərlik etməkdə, ona aydın və ardıcıl istiqamət verməkdə kömək edə bilər. Tarix dərində təcrübə işinin bütün halları üçün yararlı ola biləcək ümumi bir qayda ola bilməz, müsahibə aparmağın bu və ya başqa üsulu sualın məzmunundan, sinfin hazırlığından və yaş xüsusiyyətlərindən asılıdır, ona görə də xırdalanmış, xüsusi sualların qoyuluşu aşağı siniflərdə daha tez-tez zəruri olur, yuxarı siniflərdə isə mürəkkəb məsələlərin və problemlərin qoyuluşunu ehtiva edən suallar daha çox məcburi cavab obyektinə çevrilir. Müəllim tərəfindən müsahibənin keçirilməsinə rəhbərlik zəif olduqda, müəllim şagirdlərin danışıqlarına həddindən artıq qarışaraq, onların biliyinə və qabiliyyətinə inamsızlıq göstərdikdə, müsahibə mənasız danışıqlara çevrilə bilər. Sinifdə çox zaman elə şagirdlərə rast gəlmək olur ki, onlar ləng düşünür, öz fikirlərini çox gec ifadə edə bilirlər. Bu heç də şagirdlərin zəifliyinin nəticəsi deyildir, onların ifadələri öz şəklinə görə qeyri-səliq olsa da, düzgünlüyü və fikrin dərinliyi ilə fərqlənir. Müəllim bir-birinin ardınca onlara yardımçı suallar verməyə başladığında, həmin şagird tamamilə fikri durğunluq keçirir. Həmin tip şagirdlər müəllimdən narazı qalır və onlarda öz qüvvəsinə inamsızlıq yaranır. M. Qorki yazırdı: «Hər hansı bir insanın qəlbi xüsusi pərdə üzərində köklənmişdir, ona toxunmağı bacarmayınca səslənməyəcəkdir; bu pərdəni tapıb ona toxunmağı bacarın».

Müsahibəyə rəhbərlik sıxıcı deyil, təmkinli, istiqamətverici, ardıcıl və çevik olmalıdır. Müsahibənin müvəffəqiyyəti üçün ən mühüm şərtlər şagirdlərin əvvəl seçilmiş materialı yaxşı bilməsi, onların həmin bilikləri yeni sualların həllinə tətbiq etməkdir.

IV Bölmə

TARIXİN ƏYANI TƏLİM METODLARI. TƏLİMDƏ ƏYANİLİK PRİNSİPİ

Elə təlimi əyani təlim adlandırmaq mümkündür ki, burada şagirdlərdəki təsəvvür və anlayışlar, öyrənilən hadisələrin bilavasitə qavranılması əyani təsvirlərin köməyi ilə formalaşmış olsun. Əyaniliyi tətbiq etməklə biz təlimə son dərəcə mühüm olan bir cəhəti – idrakın əsas mərhələsi olan canlı müşahidə cəhətini daxil etmiş oluruq. K.D. Uşinskin elə bir təlimi əyani təlim adlandırmışdır ki, «Burada təlim mücərrəd təsəvvürlər və sözlər üzərində deyil, uşağın bilavasitə qavradığı konkret obrazlar üzərində qurulmuş olsun... Tərbiyəçi uşağın qəlbində hazır obraz tapır və təlimi bunun üzərində qurur». Söhbət daxili əyanilikdən, şərhin əyani üsulundan, müəllimin yeni materialı izah edərkən, artıq şagirdlərdə yetişmiş olan əyani təsəvvürlərə arxalanmağı bacarmasından gedir. Şərhin konkretliyi ilə müəllim nəinki bu əyani təsəvvürləri səfərbərliyə alır, eyni zamanda məktəblilərdə olan tarixi təsəvvür ünsürlərindən onlarda tarixi obrazlar yaranmasına kömək edir. Tarixin təlimində heç bir bədii hekayə, heç bir obrazlı şərh şagirdlərdə keçmiş haqqında öyrənilən maddi-mədəniyyət nümunələrini və ya onların təsvirlərini qavradıqları zaman yaranan qədər dəqiq və konkret təsvirlər yarada bilməz.

Təlimdə əyanilik prinsipi: şüurlu mənimsəmə mexanizmi üzərində işlərkən, müəllim şagirdlərin mühakimələrdən, əqli nəticələrdən, sübutlardan dürüst istifadə etmələrinə, bunları dəqiq, məntiqi, aydın bir şəkildə ifadə etmələrinə nail olmalıdır. K.D. Uşinski əyaniliyin zəruriliyini əsaslandıraraq yazırdı: «Uşaq rənglərlə, formalarla, surətlərlə fikirləşir, buna görə də əyaniliyin köməyi ilə hər şey daha asan və daha möhkəm mənimsənilir». Şagirdlərin yaşı nə qədər az olursa, əyanilikdən istifadə edilməsi bir o qədər zəruri və əhəmiyyətlidir. Tarixin tədrisində əyaniliyin idrak yükü çoxmənalıdır: əyani surətlərdə konkret tarixi hadisələrin, tarixi faktların müxtəlifliyi əks olu-

nur; əyanilik dərkətmə fəaliyyətini asanlaşdırır və təchiz edir; o şagirdin canlı gerçəkliyi qavramasını və tarixin izlərini – hadisələri müşahidə etməsini təşkil edir; əyaniliyin yaratdığı canlı obrazlar uzun müddət yadda qalır; əyanilik mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəldir, aydın və şüurlu surətdə başa düşülməsinə kömək edir.

Əyanilik növ müxtəlifliyinə görə də fərqlənir. Onun aşağıdakı növləri var:

1. Əşya əyaniliyi (tarixi faktların müəllim tərəfindən şərhinin daxili əyaniliyi əşya əyaniliyi ilə tamamlanmalı və möhkəmləndirilməlidir. Əşya əyaniliyi elə bir əyani təlim metodudur ki, bu metodun tətbiqində şagirdlərin təsəvvürləri və anlayışları öyrənilən predmetin özünün bilavasitə qavranılması əsasında formalaşır).

2. Obrazlı nitq əyaniliyi, yaxud daxili əyanilik (Müəllim yalnız gözlə görünən şeylərin köməyi ilə təsirli obraz yaratmır, bunun üçün şagirdlərin gözü qarşısında aydın obrazlar canlandıran, onlarda təəssürat əmələ gətirən çox ifadəli, mənalı təsvir vasitəsi olan dil vardır).

3. Şərti əyanilik (tarixin tədrisində sxemlər, xəritələr, cədvəllər, diaqramlar, qrafiklər vasitəsilə idrak prosesində tarixi əlaqələri, asılılıqları, münasibətləri göstərmək mümkündür).

4. Təsviri əyanilik (buraya həm də canlı seyretməyə əsaslanan dinamik əyanilik də aiddir).

Tarixin tədrisində əyani vasitələrin tətbiqinə verilən əsas tələblər müəyyən edilmişdir:

a) tarixin tədrisi əyani vasitələrlə həddən artıq yüklənməməlidir, bu, tədris materialının başa düşülüb mənimsənilməsində şagirdlərin müstəqillik və fəallığını aşağı salar;

b) dərsin qurulmasında əyani vasitələrdən istifadə edilməsinin aydın məqsədi olmalıdır;

c) əyani tarixi vasitələr əvvəldən təqdim olunduqda bu şagirdlərin qavrayışını pozur, onların diqqətini dağıdır;

d) şagirdlərin yaşı nəzərə alınmalıdır.

Tarixin təlimində öyrənilən əşya, yaxud maddi nümunə tarixi keçmişin hadisələri və təzahürləridir, keçmişin ictimai

münasibətləridir. Sənədli filmlər tarixi hadisələri, məsələn, İkinci dünya müharibəsinin epizodlarını müəyyən dərəcədə «yenidən» canladırı bilir, lakin təsviri-dinamik əyaniliyinə aid olan nümunələr bizim gözüümüzün qarşısındakı keçmiş deyil, onun ekrandakı təsvirləridir, onlar sənədli olsa da, hər halda təsvirdir. Keçmişin ictimai münasibətlərinə gəldikdə isə bunları, ümumiyyətlə, bilavasitə canlı olaraq qavramaq olmur, onları mücərrəd təfəkkür vasitəsilə dərk etmək lazımdır. Əyanilik bu münasibətləri dərk etməkdə böyük yardımçı rol oynaya bilir. Sözüün dəqiq mənasında əşya əyaniliyi tarix dərşində tam şəkildə tətbiq edilə bilməz. Keçmişin abidələrini bilavasitə qavramaq tarix dərşü üçün bir istisnadır, o da bu şərtlə ki, tarix kursunda həmin abidələr bir predmet kimi öyrənilsin. Bu istinadən başqa tarixin öyrənilməsində əşya əyaniliyi metodu spesifik əhəmiyyətə malik olub, təbiət elmlərinin tədrisindəki eyni metoddan mahiyyət etibarilə fərqlənir. Tarix təlimində əşya əyaniliyi dedikdə tarixi keçmişin özünü deyil, keçmişin əşyavi abidələrinin, onun maddi izlərinin bilavasitə qavranılması nəzərdə tutulur: ibtidai insanların həyatının özü deyil, onların həyat və fəaliyyətinin izləri muzey ekzpozisiyalarında öyrənilir; Beləliklə, əşya əyaniliyinə keçmişin abidələri, tarixi hadisələrin baş verdiyi yerlər, incəsənət abidələri, arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi, tarixi dəyərə malik olan sərvtələr, keçmiş dövrlərin məişət predmetləri, etnoqrafik məmulatlar, muzey ekzpozisiyalarını təşkil edən qədim eksponatlar daxildir.

Son vaxtlar respublikanın məktəblərinin əksəriyyətində ölkəşünaslıq muzeyləri təşkil edilmişdir ki, bu da tarix dərşlərində əşya əyaniliyindən istifadə üçün baza yaratmışdır. Lakin hətta ən zəngin məktəb tarix guşəsinin və yerli ölkəşünaslıq muzeyinin olmasına baxmayaraq, ən canlı ekskursiyalar keçirildiyi şəraitdə də predmet əyaniliyi gündəlik tarix dərşinin keçirilməsində üstünlük təşkil edən əyanilik metodu ola bilməz. Şagirdlərin müşahidə edə biləcəkləri əşyavi abidələr arasında biz məktəblilərə ancaq konkret tarixi təsəvvürlərin, mənzərələrin və keçmişü dərk üçün zəruri olan obrazların kiçik

bir hissəsi haqqında təsəvvür yarada bilərik.

Tarixin tədrisində təsviri əyanilik, yəni tarixi hadisələrin, şəxsiyyətlərin, tarixi abidələrin təsviri daha geniş tətbiq edilir. Məktəbdə istifadə edilən təsviri əyanilik içərisində aşağıdakılar fərqləndirilir:

a) sənəd xarakterli təsvirlər – sənədli fotosəkillər, kino-filmlər, əşyavi abidələrin, əmək alətlərinin və mədəniyyət abidələrinin bizə gəlib çatdığı şəkildə təsvir edilməsi;

b) arxitektura abidələrinin, əmək alətlərinin, məişət şeylərinin və bunların komplekslərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış surətdə yenidən qurulması;

c) rəssamın və ya illüstratorun yaradıcılıq təxəyyülü ilə, tarixi məlumatlara əsasən yaradılmış bədii kompozisiyalar: buraya tarixi rəsm əsərləri, simvollar, tədris şəkilləri və dərslikdəki illüstrasiyalar daxildir.

Şerti əyanilik, yəni tarixi hadisələrin şerti işarələrin dili ilə ifadə edilməsi əyaniliyin xüsusi bir növüdür. Buraya xəritələr, sxematik planlar, sxemlər, diaqramlar, demoqrafik göstəricilər, statistik məlumatlar, qrafiklər daxildir. Daxili, predmet, təsviri və şerti əyanilik – tarixi əyanilik təliminin bu dörd əsas metodu əyanilik təliminə xas olan ümumi əlamətlərə malikdirsə də, onlardan hər birinin özünün xüsusi psixoloji qavrayış qanunauyğunluqları, tarixi biliklər alınmasının spesifik üsulları və yolları vardır. Əyani təlim metodları funksiyalarına, idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətlərinə görə hər biri ayrı-ayrılıqda xüsusi dəyərə malikdir. Ən əvvəl, əşya əyaniliyi və təsviri əyanilik vasitələrinin köməyi ilə biz şagirdlərdə tarixi keçmişin obrazlarını yaradırıq. Əyani vasitələr şagirdlərin tarixi təsəvvürlərini dəqiqləşdirməyə və konkretləşdirməyə kömək edir. Çox zaman sadə bir sxem, diaqram və ya başqa vəsait elə suala çox asan və sadə cavab verməyə imkan yaradır ki, həmin cavabın izahı xeyli çox vaxt və səy tələb edərdi. Təkcə keçmişin konkret obrazları deyil, eyni zamanda ayrıca ideyalar da əyanilik vasitələrinin köməyi ilə şagirdlərin xatirində asanlıqla möhkəmlənə bilirlər. Xeyli emosional təsir qüvvəsinə malik olan əyani əşya və təsvirlər tarix tədrisində böyük

tərbiyəvi əhəmiyyətə də malikdirlər. Tarix dərində tətbiq edilən əyanilik vasitələri əyani materiallar sistemidir. Yuxarı siniflərdə daxili əyanilik metodunun fərqli xüsusiyyəti budur ki, burada müəllim öz şərhində şagirdlərin bədii ədəbiyyatdan, illüstrasiyalı nəşrlərdən, kino filmlərdən, internetdən, mütaliədən və televiziya verilişlərindən əldə etdikləri, tarixi yerlərə, muzeylərə ekskursiya nəticəsində öyrəndikləri xeyli məlum tarixi təsəvvürlər dairəsinə arxalanmaq imkanı əldə edirlər. Burada əşya əyaniliyinin rolu dəyişir; tanış obrazları şagirdlərə bir neçə kəlmə ilə xatırlatmaq, şüurlarında onları səfərbərliyə almaq kifayətdir. Müəllim şəkilləri nümayiş etdirərkən, əsas didaktik qaydaları gözləməli, onlar lazım olduqda göstərilməlidir. Şəkil sadəcə olaraq göstərilmək üçün deyil, şərhə əlavə bilik mənbəyi kimi daxil edilmək, həm də, şərh qurmaq və aparmaq üçün lazımdır.

a) Tarix dərslərində şəkillə iş metodları. Əyani vəsaitlər olan təsviri əyanilik vasitələri məzmun və xaraktercə şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməli, tarixi hadisələrin bütöv mənzərəsini verən vəsaitlər daha çox idraki əhəmiyyətə malik olmalı, onlarda ciddi maraq doğurmalıdır. Təcrübə sübut edir ki, şəkli müvafiq göstərmə və müəllimin izahı olmadan sadəcə nümayiş etdirmək öz-özlüyündə az səmərə verir. Məktəbli, adətən, şəklin bütün təfərrüatlarını görə bilmir, onun diqqəti çox zaman ikinci dərəcəli təfərrüatları üzərində cəmlənir. Bir kompozisiya qrupundan başqasına istənilən zaman keçilməsi şagirdlərin qavrayışında pozğunluq yaradır və bunun da nəticəsində onlarda öyrənilən vasitə haqqında tutqun təsəvvürlər əmələ gətirir. Ona görə də tədris şəkillərinin və tarixi şəkillərin göstərilməsi və onlara izahat verilməsi ardıcıl və məntiqli olmalıdır. Vəzifə bundan ibarətdir ki, tarixi şəkillərdən istifadə edərək, şagirdləri müəyyən nəticələrə, ümumiləşdirmələrə, anlayışlara yaxınlaşdırmaq mümkündür. Şəklin göstərilməsi və onun araşdırılması müəyyən qaydalara tabe edilmişdir ki, bunların da əsasını tədris qavrayışının müəyyən edilmiş psixoloji və pedaqoji qanunauyğunluqları təşkil edir. Hər hansı bir əşyanın və ya təsvirin qavrayışı ondan başlanır ki, qavranılan

şey ətraf mühtdən, onun fonundan ayrılır. Bu ayrılmanı sürətləndirmək və ya asanlaşdırmaq üçün müəllim şagirdlərin diqqətini müəyyən bir vəsait üzərində cəmləşdirir, onu hamının yaxşı görə biləcəyi yerdən asır. Tədris qavrayışı prosesi şagirdlərin qavrayış obyektini üzərində fəal zehni iş prosesidir. Bu proses onun məzmununa yiyələnmək və bu məzmunu dərk etmək ilə, yəni anlamaq və dərk etmək ilə ayrılmaz surətdə əlaqədardır. Müəllimin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, qavrayışın bu fəal işini təşkil etsin, ona müntəzəm və müəyyən məqsədə doğru yönəldilmiş bir xarakter versin.

Şəkil ilə işləyərkən müəllim müxtəlif yaşlı şagirdlərin qavrayış xüsusiyyətlərini və maraqlarını nəzərə almalıdır. Müəllim öz şərhini və təqdimatını düzgün qurarsa, şəkildəki maraqlı cəhətlər haqqında suallar verən şagirdlər müəllimin şərhini diqqətlə dinləyərlər. Bəzən şəklin tipoloji kompozisiya mərkəzi olmur, o, bir sıra süjet mərkəzlərindən ibarət olur. Bu halda şəklin məzmununa əsaslanan müəllim süjet mərkəzləri arasındakı daxili əlaqəni aşkara çıxarmaq üzərində fikirləşərək, şəkli ardıcıl surətdə araşdırmalı, şəklin məzmununun daxili məntiqinə riayət etməlidir. Beləliklə, şəkil üzərində iş metodikasının ümumi qaydaları, əyani materialı qavramaq və dərk etmək qanunauyğunluqlarına əsaslanır. Tarix dərslərində tarixi şəklin rolu və mövqeyi haqqında metodiki ədəbiyyatda bir sıra açıqlamalar olmuşdur: İ.V.Gitis belə hesab edirdi ki, dərslərdə şəklin yeri müxtəlif ola bilər; 1) müəllim şərhinin gedişində öz təsvirləri üçün müşahidə əsası yaratmaq istədikdə şəkildən istifadə edir; 2) şəkil müəllimin nəql etməsindən sonra onun dediyi materialı möhkəmləndirmək üçün cəlb edilə bilər; 3) şəkil şagirdlər üçün yeni tarixi biliklər mənbəyi ola bilər. N.A. Andreyevskaya tarixi şəkil üzərində iş metodikasına aşağıdakı kimi şərh vermişdir: 1) Şəkil müəllimin şərhini illüstrasiya edir; 2) şəkil müəllimin nəqlindən sonra tətbiq edilir və onun şərhini möhkəmləndirir; 3) şəkil elə bir əsas mənbədir ki, burada şagirdlər bu və ya başqa məsələyə aid biliklər əldə edirlər. Şəkildən istifadə edilməsinin bu üsulları şagirdləri müşahidədən tarixi hadisələri başa düşməyə doğru inkişaf etdirmək üçün geniş im-

kanlar açır. Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, tarix dərslərində şəkil müəllimin şərhini dinləyən şagirdlər üçün müşahidə əsasıdır, onun şərh etdiyi nəzəri materialı illüstrasiya etməyə, konkretləşdirməyə kömək edir, həmçinin, kursun mürəkkəb məsələlərinin izahına kömək edir.

b) İllüstrasiya və onunla işləmək metodikası. Tarix dərslərində istənilən yaş səviyyəsində olan şagird üçün illüstrasiyanın (miniatür) zəruriliyi şübhəsizdir. Tarixin tədrisində illüstrasiyaların seçilməsi qədim insanların mədəniyyəti, incəsənəti və dini haqqında şagirdlərə müəyyən qədər hərtərəfli təsəvvür vermək söylərindən ibarətdir. XIX əsrin sonunadək məktəb tarix dərsləkləri, hətta ibtidai siniflər üçün dərsləklər də şəkilətsiz nəşr edilirdi. Bu heç də təsadüfi deyildi, əslində dərsləklərdə şəkillərin çap olunmasına mənfi münasibət bəslənilirdi. 1934-cü il 16 may tarixli qərardan sonra nəşr edilmiş olan dərsləklərin tərtibçiləri illüstrasiya materialının sənədliliyi prinsipinə son dərəcə ciddi əməl etmişlər. XX əsrin əvvəllərinin dərsləklərinin şəkillər üzrə toplanmış iş təcrübəsi 1959-1964-cü illərdə səkkizlik məktəblər üçün adi kurslara və yuxarı siniflər üçün müntəzəm kurslara dair nəşr edilmiş dərsləklərin illüstrasiya edilməsindəki yeni xətti müəyyən etmişdir. Rus metodisti Kareyev sənəd xarakterli təsvirlər ilə yaradıcılıq təxəyyülünün məhsulu olan «az və ya çox dərəcədə fantastik» təsvirləri birbirindən fərqləndirir və belə hesab edirdi ki, tarixi öyrənərkən sənədli illüstrasiyalar əsas yer tutmalıdır, müəyyən hallarda tarixi rəssamlığın realist əsərlərinə, hətta tədris şəkillərinə də istinad etmək olar, lakin bir şərtlə ki, bunlar bədiiyin və elmi düzgünlüyün minimal tələblərinə uyğun gəlsinlər. Düzgün seçilən şəkillər və illüstrasiyalar dərsləyin məzmununun ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir, bilavasitə, mətnin əyani təsvir rolunu oynayır. Belə hallarda müəllim müvafiq materialı izah etdikdən sonra, həmin materiala aid olan şəkli də şagirdlərlə birlikdə araşdırır. Bir sıra hallarda isə illüstrasiya dərsləyin mətnini tamamlayır və konkretləşdirir. Müəyyən illüstrasiyalar mətnə olmayan materialın yerini dolduraraq, dərsləyin məzmununun tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Dərsləkdə dərc

edilmiş illüstrasiyalardan istisnasız olaraq, dərstdə elə istifadə edilməlidir ki, müəllimin rəhbərliyi altında məktəbli illüstrasiyada olan idraki materialı qavrasın, onları lazım gəldikdə tətbiq edə bilsin və illüstrasiya şagirdlərin fəal iş predmeti olsun. Bu fəal iş illüstrasiyanın xarakterindən və məzmunundan, şagirdlərin yaşından və hazırlığından asılı olaraq müsahibə şəklində aparıla bilər. İllüstrasiya üzrə müsahibə keçirilərkən, suallar şagirdləri həmin təsvirə diqqətlə nəzər yetirməyə məcbur etməli; həmin illüstrasiya əsasında şagird verilmiş suallara cavab verməli; bu suallar həmin əyani təsvirdən bilik almağa kömək etməli; yalnız illüstrasiyanın məzmununu araşdırdıqdan sonra ümumiləşdirmə və nəticə tələb edən suallar qoymalı; illüstrasiya üzrə suallar əyani material üzrə mümkün qədər kiçik idraki məsələlərdən ibarət olmalıdır. Göründüyü kimi, dərstdə illüstrasiya müstəqil bilik almaq mənbəyidir. Əgər illüstrasiyanın məzmunu dərslinin mətninin müəyyən bir hissəsinə uyğun olaraq həmin hissənin əyani variantıdırsa, bu halda şagirdləri əyani təsvirdən mətni oxumağa doğru aparmaq, şübhəsiz ki, məqsədəuyğundur. Dərslərdəki müvafiq mətni oxuduqdan sonra və ya müəllimin şərhindən sonra illüstrasiyaya baxarkən, məktəbli özünə artıq məlum olan faktları şəkil üzrə təkrar edir. Tarix dərslərində illüstrasiyadan, əsasən yeni biliklər almağın fəal mənbəyi kimi və dərslinin mətnini konkretləşdirmək vasitəsi kimi istifadə edilir. Lakin illüstrasiyadan bilikləri möhkəmləndirmək və tətbiq etmək üçün əyani material kimi də istifadə oluna bilər.

V Bölmə

TARIXİ HADİSƏLƏRİN ZAMANCA VƏ MƏKANCA LOKALLAŞDIRILMASI

Tarixi hadisələr həm zaman, həm də məkan daxilində baş verir. Əksər hallarda tarixi hadisələr yalnız müəyyən məkan şərti ilə əlaqədar olaraq, düzgün başa düşülə bilər. Ərazi bütün

tarixi hadisələr üçün meydandır və yer şəraiti çox vaxt hadisələrin konkret gedişini müəyyən edir. Bir çox hallarda tarixi hadisələrin müəyyən bir yerə aid edilməsi onların lokallaşdırılması adlanır. Nəticədə lokallaşdırma əyani vasitələrin, xüsusilə tarix xəritələrinin köməyi ilə əldə edilir. Tarix dərində xəritə ilə iş coğrafi mühiti xarakterizə etmək üçün əsas metoddur. Coğrafi mühit cəmiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi olub bu və ya digər ölkədə, bu və ya digər dövrdə tarixi prosesi sürətləndirərək, yaxud ləngidərək, onun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Lakin bu təsirin dərəcəsi və xarakteri tarixən dəyişkəndir, yəni yekun etibarilə inkişafın müxtəlif pillələrində insanın fəaliyyəti nəticəsində dəyişilir.

Dünyanın energetika və xammal ehtiyatlarının, neft mənbələrinin, dünya dəmir və dəniz yollarının coğrafi yerləşməsini hesaba almadan, imperializm dövründə dünyanın bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi uğrunda mübarizənin konkret tarixini başa düşmək olmaz. Tarix dərslərində hadisələrin gedişini xəritədə göstərmə, tarixi hadisələr haqqında müəllimin şərhilə müşayiət olunmalıdır. Dərslərdə xəritədən təkcə tarixi hadisələrin lokallaşdırılması, bu hadisələrin inkişaf etdiyi coğrafi mühit haqqında təsəvvür yaratmaq üçün istifadə edilmir, tarix materialının təhlili və ümumiləşdirilməsi gedişində istifadə olunan xəritə həm də tarixi hadisələri aydınlaşdırmaq işinə xidmət edir: Xəritə elə bir əyani vasitədir ki, o, tarix materialını başa düşməyə, tarixi hadisələrin gedişini anlamağa, tarixi əlaqələri, xüsusən səbəbiyyət əlaqələrini və qanunauyğunluqları açıb göstərməyə kömək edir. Xəritə hətta tarixi öyrənməyin ilk pillələrində, öyrənilmiş materialın şagirdlər tərəfindən təhlil edilib ümumiləşdirilməsi işində kömək edir və şagirdləri tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarını açıb göstərməyə yaxınlaşdırır.

Tədris təcrübəsində dörd cür tarix xəritəsi vardır: 1. Bir ölkədəki və ya bir qrup ölkələrdəki tarixi hadisələri, tarixi inkişafın müəyyən dövründə onların vəziyyətini, mövqeyini əks etdirən ümumi xəritələr. Ümumi tarix xəritəsi bir növ tarixi prosesin «eninə» kəsiyini verir. Lakin bu qəbildən olan xəritə-

lərdə də tarixi inkişafın dinamikasını əks etdirən ünsürlər: müəyyən müddət ərzindəki ərazi dəyişiklikləri, hərbi əməliyyatların gedişini göstərən şərti işarələr və ictimai hərəkətlərlə əhatə olunmuş ərazilər vardır. 2. İcmal xəritələri öyrənilən hadisənin inkişafındakı bir sıra ardıcıl cəhətləri, ən əvvəl, uzun dövr ərzində baş vermiş ərazi dəyişikliklərini əks etdirirlər. 3. Mövzu xəritələri tarixi prosesin ayrı-ayrı hadisələrinə və cəhətlərinə həsr olunmuşdur. Mövzu xəritəsində mövzuya aid olmayan işarə və təfərrüatları azlıq təşkil edir, o, öyrənilən hadisəni bütün təfəsilatı ilə açıb göstərir, tarixi hadisə və faktları dərinlən öyrənməyə imkan verir. Dərsliklərin mətnindəki xəritələrin əksəriyyəti mövzu xəritələridir. Müəllim bu xəritələrdən əlavə, çap olunmuş divar mövzu xəritələrindən, qlobusdan, habelə əl ilə çəkilmiş mövzu xəritələrindən istifadə edə bilər. 4. Sxem xəritələri, yaxud xəritə-sxemlər mövzu xəritəsinin bir növüdür. Tarix dərslərində tarix xəritələrindən əlavə coğrafiya xəritələrindən də istifadə edilir. Şagirdləri tarixini öyrənəcəkləri ölkənin təbii şəraiti ilə tanış etmək üçün, həmçinin kiçik yaşlı məktəbliləri tarix xəritəsini başa düşməyə yaxınlaşdırmaq üçün fiziki-coğrafi icmalı olan xəritələrdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Tarix dərslərində xəritə ilə işin metodikası müvafiq şəkildə qurulmalı, şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıq və vərdisləri yetişdirməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, xəritə hər bir tarix dərslərində zəruri və məcburi vasitə olduğundan, öyrənilən dövrə uyğun gəlməli, mövzunun mahiyyətini özündə əks etdirməlidir. Sxem xəritələrlə metodiki işin təşkili şagirdlərdə müqayisə aparmaq bacarıqları yetişdirir, onlar hər bir dövrə aid xəritələri müqayisəli təhlil etməklə, tarixi zaman xəttində sərhədlərdə, dövlətin ərazilərində, həmçinin toponimlərdə olan dəyişiklikləri çözmə bilirlər. Yeni xəritə ilə tanış olmaq üsullarından biri şagirdlərin diqqətini onlara yaxşı tanış olan obyektlərə oriyentir kimi cəlb etmək, xəritə ilə sonrakı işdə bu obyektlərdən istifadə etməkdir. Şagirdlər tərəfindən tarix xəritəsinin başa düşülməsi üçün köhnə öyrənilmiş xəritədən yeni, sonrakı xəritəyə keçməyin düzgün metodikasının böyük əhəmiyyəti vardır. Şagirdlər müəllimin rəhbərliyi

altında iki xəritəni müqayisə etdikdə, iki xəritənin (öyrənilmiş və yeni) müqayisəsi tarixi inkişafın ardıcılığını və hər dövrün əsas xüsusiyyətlərini izləməyə, fikrən, xəritənin birini digərinin üzərinə «qoyub» tarixi dəyişiklikləri: dövlət ərazisinin artmasını və ya azalmasını, şəhərləri və toponimik dəyişiklikləri müşayiət etmək imkanı qazanırlar. Müəllimin şərhində, xəritədə göstərmək yolu ilə, lokallaşdırılan hər bir şey divardakı xəritədə göstərməli və şagirdlər tərəfindən dərslikdəki və ya atlasdakı xəritədə izlənilməlidir. Şagirdlərdə xəritələrə bələd olmaq qabiliyyətinin inkişafına və möhkəmləndirilməsinə kömək edən inanılmış üsul eyni zamanda iki xəritə ilə işləməkdir: müəllim divardakı xəritədə göstərir, şagirdlər isə dərslikdəki xəritəni izləyirlər, divardakı xəritədə adları onlara deyilmiş və göstərilmiş yerləri müəllimin göstərişi ilə öz xəritələrində tapırlar. Tarix xəritəsinin üstünlüklərindən biri həm də onun dinamikliyi. Fiziki-coğrafi xəritələrdə daha çox zahiri görkəmə, rənglərə və şərti işarələrə yer verildiyi halda, tarix xəritələrində baş vermiş tarixi hadisələrin inkişafında böyük rol oynamış mühitə və məkana diqqət verilir. Tarixin tədrisi metodikasında məkanca lokallaşma ilə yanaşı, zamanca lokallaşmaya da istinad edilir. Zamanca lokallaşma xronologiyadan başlayır; hər bir tarixi dövrün, hər tarixi prosesin və hadisənin özünün məntiqi ardıcılığı yəni xronologiyası mövcuddur. Zamanca lokallaşmanın digər növü sinxron təsəvvürlərin yaradılmasıdır ki, bu bir ölkədə iki eyni və ya oxşar tarixi hadisənin müqayisəsi, müxtəlif dövrlərdə və ya müxtəlif ölkələrdə baş vermiş eyni köklü, eyni əsaslı oxşar tarixi hadisələrin müqayisə edilməsi deməkdir. Zamanca lokallaşmanın əsas üsürü zamanın geriye hesablanması-eradan əvvəlki dövrlərə aid olan tarixi hadisələrin müəyyənləşməsi zamanı tətbiq edilir. Zaman oxunun tətbiqi-eradan əvvəlki dövrdən bugünə qədər baş verən tarixi hadisələrin müvafiq şəkildə, dərsin məzmun və mahiyyətinə uyğun olaraq əsaslandırılması, zaman oxunda yerləşdirilməsidir.

VI Bölmə

TARİX TƏLİMİNDƏ EKTRAN VASİTƏLƏRİ VƏ DİGƏR TEXNİKİ VASİTƏLƏR

Təbaşirlə cizgi çəkmək 1920-ci illərdə tətbiq olunmuş, 1930-cu illərdə konkret mülki tarix kursunun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar mülki tarixin tədrisi prosesinə tətbiqinə başlayaraq, İkinci Dünya müharibəsi illərində isə daha da inkişaf etdirilmişdir. 1940-cı illərdə təbaşirlə şəkil çəkməyin ilk tərəfdarı və təbliğatçılarından biri Moskva müəllimləri təkmilləşdirmə institutunun rəsm müəllimi V.S. Murzayev olmuşdur. O, «Tarix tədrisində sinif yazı taxtasında şəkillər» kitabında qeyd edirdi ki, «Müəllimin əlində tutub saxladığı bu kiçik və sadə ağ təbaşir parçasında böyük və gözlənilməyən imkanlar vardır». Hazırda tarix tədrisində flamastrla iş metodikası geniş tətbiq edilsə də, təbaşirdən köməkçi vasitə kimi yenə də istifadə olunur. Yazı taxtasında çəkilmiş cizgidən istifadə etmək vaxta qənaət edir, mürəkkəb tarixi hadisəni asan və tez izah etməyə və aydınlaşdırmağa imkan verir. Hazır vəsaitdən fərqli olaraq, təbaşirlə çəkilmiş cizgi dinamikdir: o, izahın gedişində şagirdlərin gözləri qarşısında meydana gəlir ki, bunun sayəsində qavrama prosesi xeyli asanlaşır. Məşhur psixoloq Ceyms belə fikir söyləmişdir ki, «heç kəs diqqətini fikrin dəyişməyən obyektı üzərində fasiləsiz olaraq cəmləşdirə bilməz». Şübhəsiz, təbaşirlə çəkilmiş şəklın üstünlükləri o şərtlə həyata keçirilir ki, o, müəllimin danışığı ilə eyni vaxtda yazı taxtasında təkrar edilsin, əyani təsvir özünün bütün mürəkkəbliyi ilə şagirdlərin gözü qarşısında görünsün, induktiv və deduktiv prosesin izahını asanlaşdırsın.

Müəllim təşəbbüs göstərməklə şagirdlərin eşitmə və görmə qavrayışlarının kompleksli əlaqələndirilməsinə nail olur, Yan Amos Komenskinin məşhur «qızıl qayda»sını yerinə yetirməyə yaxınlaşır: «Mümkün olan hər şeyi duyğularla qavramağa təqdim etmək, yəni görməni – görmə duyğusuna, dadı olanı dad duyğusuna, səsi – eşitmə duyğusuna, iyi – iybilmə duyğusuna, toxunula biləni – lamisə duyğusuna təqdim etmək

olar», bununla yadda saxlamağın müstəsna möhkəmliyi təmin edilir. Metodiki şəkil sürətlə və fəallıqla çəkilməlidir. Şəkillə, illüstrasiya ilə müqayisədə onun konkret təsviri əyaniliyi kiçikdir, lakin konkret hissələrin azlığı onun idraki əhəmiyyətini heç də azaltmır. Ən əvvəl, təbaşirlə çəkilmiş eskiz tarixi hadisələrin dinamikasını aydınlaşdırarkən, son dərəcə lazımlı mövqe tutur, məktəb tarix kursunda iqtisadiyyatın mürəkkəb məsələlərini, müxtəlif yaranma proseslərini, dəyişiklikləri və s. aydınlaşdırmaq üçün geniş istifadə edilə bilər. Tarixin tədrisində texniki vasitələrin tətbiqi məsələsi XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycan metodistlərini də düşündürmüş, onlar bu məsələ ilə əlaqəli fikir söyləyərkən, onu metodiki cəhətdən izah etməyə çalışmışlar. Gəncə Zona Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun müəllimləri Əsgər Zahidov, Məşədi İsmayılov və Hüseyn Zahidov tarixin tədrisində texniki vasitələr məsələsini təhlil etməyə cəhd göstərmiş və onların tədqiqatlarının nəticələri 1989-cu ildə Gəncədə nəşr olunan «Tarix dərslərində təlimin texniki vasitələrindən istifadə edilməsi» adlı tədris vəsaitində öz əksini tapmışdır. Bu əsərdə texniki vasitələrin növləri üzrə işin metodikası təqdim edilməklə yanaşı, diapozitiv, diafilm, tədris filmləri, səs yazıları və televizordan istifadə edilməsinə aid qabaqcıl təcrübə əsasında metodik qaydalar da diqqətə çatdırılır. Müəlliflərin fikrincə, əyanilik metodunun təkmilləşdirilməsi, onun texniki vasitələrinin məzmunlaşdırılması, qaydaların tətbiq edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, tarix dərslərində təlimin texniki vasitələrinin əyanilik metodunun tərkib hissəsi hesab edilməklə, onun təlimdə üstünlüyə malik olmasını əsaslandırılmış, təlimin texniki vasitələrinin növlərini üç qrupda ayırmışlar: akustik, vizual, akustik-vizual, tədris kinosu və ondan istifadə təcrübəsi də əsaslandırılmışdır. Tarixçi-metodistlərin tədris filmlərini üç qrupda – tematik filmlər, icmal-tematik filmlər, süjetli filmlər formasında təsnifatı müəlliflər tərəfindən təhlil edilmiş, tarixin tədrisində tədris kino-filmlərindən istifadə üsulları da göstərilmişdir. Dərslərdən vaxtlarda kinofilmlərdən istifadə edilməsinin, kino-dərsin tarixi biliyin verilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi

ini vurğulayan müəlliflər, bu məsələ ilə bağlı metodiki fikirlərini ifadə edə bilmiş, Azərbaycanda metodiki fikrin inkişafına, metodikanın bir elm kimi formalaşmasına müəyyən töhfə verə bilmişlər. Tarix dərslərində texniki vasitələrin tətbiqi, onlardan məharətlə və məqsədəuyğun şəkildə, yəni metodiki cəhətdən əsaslandırılmış halda istifadə edilməsi tarix müəllimi qarşısında bir sıra tələblər qoyur: tədris prosesinin təşkilini yaxşılaşdırmaq, dərstdə vaxtdan daha səmərəli istifadə etmək, əyani təlimin və canlı nitqin nəticəsini gücləndirmək, tədris materialını şagirdlər tərəfindən daha fəal surətdə qavranılmasını, dərk edilməsini və yadda saxlanılmasını təmin etmək. Bütün tədris müəssisələrində təlim zamanı ən sadə texniki qurğular olmalıdır; Birinci, sadə texniki vasitələr, İkinci, texniki vəsaitlər – səs təkrar edən aparatlar, qramafon və maqnitofon, radio və televiziya, üçüncü qrup müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarından ibarətdir. Tarix dərslərində işıq əyanliliyini ardıcıl olaraq tətbiq etməyin zəruri texniki şərti, məktəbdə kino-kabinetin və ya müvafiq avadanlığın olması vacibdir.

Tədris kinosu texniki təlim vasitələrinin xüsusi qrupuna aiddir. Tədris kinofilmləri – tarixi əyani təlim etmək vasitələrindən biri olmaqla, xüsusi təsirliliyi, mənalılığı, daha geniş diapozonu və təəssürat gücü ilə fərqlənir. Kino şifahi şərhin vasitələri ilə deyil, əyani şəkillərdə, tam hərəkətdə hadisələrin canlı təsvirini verir və tarixi tədrisin digər əyani vasitələrindən fərqli olaraq, kino tarixi hadisələri inkişafda, hadisənin gərginliyi ilə dolu dramatik səhnələrdə göstərməyə imkan verir. Sənədli-xronika filmlərində tarixi keçmişin canlı seyr edilməsi və onun təlimdə tətbiqi başqa əyani vasitələrə nisbətən daha çox fayda verir, lakin kinonun üstünlükləri tarix təlimində onu universal əyani vəsait kimi tanımağa hüquq vermir. Metodoloji planda ciddi əhəmiyyəti olan bir sıra mənfə cəhətlər onun tətbiq edilməsini məhdudlaşdırır bilər ki, bu nöqsanların bir hissəsi kinonun spesifik təbiəti ilə əlaqədardır.

Tarix tədrisində tədris kino filmlərindən istifadə etmək metodikası. Dərstdə tədris filminə baxılması tədris işinin səmərəliliyini artıran bir amildir. Tarixin tədrisi təcrübəsində tədris

filmlərindən istifadə olunmasının üç əsas üsulu müəyyən edilmişdir: a) qısametrajlı tədris filmlərindən istifadə olunan dərs; b) kinodərs; c) dərsdən kənar vaxtda filmə baxılması.

Tədris televiziya verilişləri də tarixin tədrisində mühüm yer tutur. Hazırda tarixə dair televiziya verilişləri təşkil etməyin bir neçə üsulu mövcudur: birinci üsul tədris vaxtından kənar verilişlərdir, ikinci üsul «müstəqil televiziya təlimidir», üçüncü üsul kimi, şagirdlərin tarixə dair televektorinalarda, disputlarda, tarixi mövzuda verilişlərdə iştirakı nəzərdə tutulur.

VII Bölmə

ŞAGİRDRLƏ SİNİFDƏNKƏNAR İŞ

Məktəbin şagirdlərlə sinifdənkənar işi təlim-tərbiyə prosesinin zəruri hissəsidir. Sinifdənkənar işin başlıca vəzifəsi məktəblilərin mənafeələrinin, meyl və bacarıqlarının hərtərəfli inkişafından və onların boş vaxtlarının ağıllı təşkilindən ibarətdir. Bu məqamda şagirdlərin mənəvi və fiziki inkişafı davam edir, onların potensial imkanları aşkara çıxır, xüsusi cəhətləri müəyyən olunur. Sinifdənkənar iş məktəblə həyat arasında bağlayıcı halqadır ki, onun könüllü xarakteri məktəblilərin orada istədikləri işdə iştirak etmələrinə, öz maraqlarını təmin etmək cəhdlərinə kömək göstərir. Sinifdənkənar işin xarakteri dinamik və mütəhərrikdir. O, tədris prosesinə nisbətən iştirakçıların tərkibindən və real şəraitdən daha çox asılıdır. Bu işdə şagirdləri çox vaxt yaş və hətta hazırlıq səviyyələri deyil, işlə maraqlanmaq, aşkara çıxarılan meyllər birləşdirir: onun müxtəlif yaşa malik tərkibdən ibarət kollektivi fəaliyyətin başqa cür təşkil edilməsini, başqa vasitələri, müxtəlif kollektivlərdə başqa münasibətlər üslubunu tələb edir. Sinifdənkənar işin xüsusiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, orada ilkin sinif kollektivinin məlum qapalılığı aradan qaldırılır. Burada kollektivlərarası əlaqələr möhkəmlənir, onlarda işgüzar və əxlaqi münasibətlər zəng-

inləşir. Sinifdänkənar işin xüsusiyyətlərindən onun təşkilinə verilən bir sıra tələblər yaranır: Sinifdänkənar işin ideya-mənəvi istiqaməti, məktəbin rəhbər kollektivinin fəaliyyəti ilə onun əlaqəsi olmalıdır; Şagirdin görüş dairəsinin genişləndirilməsi, biliklərlə zənginləşdirilməsi, maraqlarının dərinləşməsi, zehni və fiziki qüvvələrin təkmilləşdirilməsi əsas götürülməlidir; Məktəblilərin tədris işi ilə sinifdänkənar fəaliyyətin sıx əlaqəsi nəzərə alınmalı, dərskänkənar iş tədris məşğələlərinin məntiqi davamı olmalıdır. Sinifdänkənar işin səmərəliliyi üçün sinifdənxaric iş pedaqoji cəhətdən düzgün təşkil olunmalı, onun formaları bacarıqla dəyişdirilməli, mövzuya dair zəngin bilik verilməli və məşğələyə ciddi maraq oyanmalıdır. Sinifdänkənar işdə ideyasiyasi tərbiyə bütün pedaqoji kollektiv tərəfindən məktəbin tərbiyə sistemində əsaslı şəkildə həyata keçirilir. Siyasi mövzularda söhbətlər, məruzə və mühazirələr şagirdləri respublikanın cari həyatının aktual məsələləri ilə, beynəlxalq hadisələrlə tanış edir. Məktəblilər üçün radio və televiziya xüsusi verilişlərin hazırlanması, dərnək və klub məşğələlərinin keçirilməsi ictimai-faydalı xarakter daşıyır, bilik-bacarıq və vərdisləri genişləndirir, şagirdlərin fərdi qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Müəllimlərin rəhbərliyi altında şagirdlərin intellektual səviyyəsi artırılaraq, bilik qazanmaq metodikası mürəkkəbləşir. Sinifdänkənar işə bədii-tarixi, belletristik kitabların mütaliəsi, tarixi əsərlər və dərsliklər üzərində metodiki iş; şəxsiyyətlərin yaradıcılığı və tarixi günlər üzrə ədəbi yubiley gecələrinin keçirilməsi, tarixi müsabiqələr, konfranslar, tarixi mövzuda oyunlar, tamaşalar, viktorinalar, tarixi əsərlərin səhnələşdirilməsi və s. daxildir. Maddi mədəniyyət abidələri ilə tanışlıq, muzeylərə ekskursiyaların təşkili, tarixi məkanlarda gəzintilər, tarixi yürüşlərdə sinifdänkənar işin tərkib hissələridir. Fəaliyyətin məqsədlərindən və məzmunundan asılı olaraq sinifdänkənar işin formaları müxtəlif olur: a) kütləvi: tarixi mövzuda keçirilən disput, konfrans, müsabiqə və olimpiadalar, mədəni yürüşlər; b) qrup: tarix dərnəyi, komanda, seksiya, qrup şəklində ekskursiyaların təşkili; c) fərdi: fərdi məşğələlər, fərdi iş, internetdə axtarış və s.

VIII Bölmə

TARİX TƏDRİSİNDƏ TARİXİ SƏNƏD İLƏ İŞ VƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDAN İSTİFADƏ

XIX əsrin 60-cı illərində M. M. Stasyuleviç tarixi sənədlər əsasında şagirdlər tərəfindən keçmiş müstəqil olaraq öyrənməyin real metodunu tarix təliminin ehkamçılıq üsuluna qarşı qoyurdu. XX əsrin əvvəllərində radikal cərəyanın nümayəndəsi N. Rojkov Stasyuleviçin ideyalarını inkişaf etdirərək, mənbələr üzrə tarixi öyrənməyin «laboratoriya» metodunu təbliğ edirdi. Qabaqcıl müəllimlər və metodistlər tarixin tədrisində tarixi sənədlərdən geniş istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab edirdilər. 1920-1930-cu illərdə tarixin tədrisində «laboratoriya» və «tədqiqatçılıq» əsas metodlar kimi geniş vüsət aldığından, kütləvi şəkildə tətbiq edildiyindən tarixi hadisələri müntəzəm şərh edən dərsliklər əvəzinə məktəblərdə «iş kitabları»dan istifadə edilməyə başlandı. Bu kitablara yoxlama sualları və müstəqil öyrənmək üçün müəyyən mövzulara dair «yekun» öçerkləri olan sənəd materialı daxil edilirdi. Vvedenski və Predteçenskinin «Tarixə dair iş kitabı»bu qəbildən olan kitablardan olmuşdur. Sənəd külliyyatlarına gəldikdə isə onlar şagirdlər üçün deyil, müəllimlər, tarix fakültəsinin tələbələri və müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuşdu. 1934-cü ildən 1956-cı ilə qədər sinifdə müstəqil iş üçün nəzərdə tutulan heç bir tarixi sənəd külliyyatı nəşr edilməmişdir. 1956-cı ildən sonra təlimdə sənəd materialının rolu əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Tarixi sənədlər dərsliyə daxil edildiyinə və onun tərkib hissəsi olduğuna görə, tarix dərslərində həmin sənədlərlə işləmək məcburi oldu. Məktəblərdə şagirdlərin yaşı və tarix kursunun spesifik vəzifələri ilə əlaqədar olaraq, sənəd materialının da xarakteri, həcmi və məzmunu dəyişdi. Tarix sənədlərinin cəlb edilməsi tarix materialının konkretləşdirilməsinə, keçmişin mühüm surət və mənzərələrini yaratmağa, şagirdləri öyrənilən dövrün şəraiti ilə tanış etməyə, dövrün dilini, ruhunu hiss etməyinə kömək edir; şagirdlər tərəfindən anlaşılan tarix sənədi təhlil

üçün onlara ən yaxşı material verir, sənədlə iş məktəblinin təfəkkürünü formalaşdırır, onu tarix hadisələrini təhlil etməyə öyrədir, məktəblidə dövrün ən mühüm ictimai-siyasi sənədlərinin məzmunundan baş çıxarmaq bacarığının yetişməsinə kömək edir. Sənədlə işin mühüm dərkətmə cəhətlərindən biri də tarixi tədqiqat metodu ilə şagirdləri ətraflı şəkildə tanış etməkdir.

O. Balzak: «Şəxslə təcəssüm olunmuş ideya dərrakə üçün daha asandır» deməklə, bədii surətin mənəvi təsirinin müstəsna gücünün onun son dərəcə konkretliyi ilə müəyyən edildiyini bildirir. Etik normalar və ideyalar mücərrəd formullarda yox, parlaq surətlərdə, iştirakçı olan şəxslərdə, canlı nümunə olan konkret həyat hadisələrinin gedişində ifadə olunur. Bədii tarixi surətlər şagirdlərin hafizəsində uzun müddət qalır, materialın daha da möhkəmlənməsinə kömək edir. Tarixi sənədi müəllim öz şərhinə, əsasən, izahı və ya təsviri konkretləşdirmək, ona daha çox emosionallıq vermək məqsədilə daxil edir, nəqlətmənin konkretliyini və emosionallığını gücləndirməli olan sənəd materialı çox kiçik hissələr, hətta ayrı-ayrı cümlələr; ifadələr, parlaq surətlər, aydın xarakteristikalar şəklində də şərhə daxil edilə bilər. Müəllimin şərhinə sənəd materialının daxil edilməsi məktəblilərin dinləməsini, qavrayışını, təfəkkür və duyğusunu fəallaşdırır, tarixi sənədin ünsürləri çox vaxt şagirdlərə böyük təsir bağışlayır, onların yadında yaxşı qalır dərslərin məzmununa dair müsahibədə, dialoq və söhbətdə dayaq nöqtələri və fəallaşdırıcı ferment kimi çıxış edir. Tarix sənədi, həm də dərstdə müəllimin izahının sübutluluğunu, inandırıcılığını gücləndirmək, onun verdiyi xarakteristikaları, nəticələri təsdiq etmək məqsədilə cəlb edilir. Belə olduqda, sitat gətirilən sənədə istinad etmək, onu açıqlamaq lazımdır. İstifadə edilən sənədin qısa təhlili müəllimin izahına əsaslandırılmış xarakter verir. Sənədin məzmunundan, sinfin hazırlığından asılı olaraq, sənədin bir hissəsinin qısa təhlili müəllimin özü tərəfindən sinif qarşısında sual qoymaqla, yaxud qısa ümumiləşdirici təhlil söhbəti ilə əlaqələndirilə bilər. Tarixin tədrisində sənədli, yazılı və maddi mənbələrdən istifadə edilməsinin çox

böyük təhsil-tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Vətən tarixinin tədrisində sənədli mənbələri üç tipə bölmək məqsədəuyğundur: maddi-mədəniyyət nümunələrinə, təsvir xarakterli sənəd əsərləri və yazılı mənbələr. Maddi-mədəniyyət nümunələrinə, bizim dövrümüzdə qədər gəlib çıxan şəkildə və elmi cəhətdən əsaslandırılmış rekonstruksiyalarda maddi mədəniyyət nümunələri və kompleksləri, əmək alətləri, silahlar, bəzəklər, ev əşyaları, mənzillər, kurqanlar, şəhərlər və s. aiddir. Təsviri sənəd əsərlərinin məzmunundan və tarix təlimində istifadə edilməsinin konkret məqsədlərindən asılı olaraq, onlarla aparılan metodiki iş müxtəlif ola bilər; Təsviri sənəd əsərində cəmiyyətin maddi həyatı – istehsalat, məişət, hərbi səhnələr öz təcəssümünü tapa bilər ki, bu da şagirdlərə müvafiq biliklər verə bilər; bu əsərlər əsasında şagirdlərin aldığı tarixi bilik təkcə maddi həyat haqqında alınan bilikləri deyil, həm də cəmiyyətin ideologiyasına dair bilikləri də əhatə edə bilər. Yazılı tarixi abidələr olan sənədli mənbələri də şərti olaraq bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Dövrü üçün praktiki əhəmiyyəti olan sənədlər: qanunlar, əmrlər, təsərrüfat yazıları, müqavilələr, iş yazışmaları, siyasi nitqlər, məhkəmə hökmləri və s.

2. Təhkiyə-tarixi və tarixi-coğrafi xarakterli sənədlər: salnamələr, xronikalar, memuarlar, səyyahlar tərəfindən yazılmış ölkə və şəhərlərin təsvirini verən tarixi əsərlər, məktublar, kitabələr və s.

3. Şifahi xalq yaradıcılığının yazıya köçürülən əsərləri daxildir: əsatirlər, əfsanələr, dastanlar, nəğmələr, sayaçı sözlər, bayatılar, hikmətli sözlər, zərb-məsəllər, aşıq yaradıcılığı və s.

4. Tarixə dair bədii söz abidələri; ədəbi-bədii tarixi əsərlər (nəsr, nəzm, dramaturgiya, satira) və tarixi belletristika.

Yazılı sənədlərdən təlimdə istifadə edilməsinin metodikası çoxcəhətlidir. Yazılı tarixi mənbələrin çox müxtəlifliyi bunların əslinin, həmçinin məzmunun tam şəkildə, yaxud hissə-hissə tarixin tədrisinə daxil edilməsini həm metodiki cəhətdən əsaslandırır, həm də onlardan müxtəlif şəkildə istifadə etməyə imkan verir. Tarixi sənədin mətni üzərində iş müxtəlif şəkildə

təşkil oluna bilər:

- 1) müəllimin özü tərəfindən sənədin təhlil edilməsi;
- 2) müəllimin bilavasitə rəhbərliyi altında sənədin şagirdlər tərəfindən təhlil edilməsi;
- 3) müəllimin tapşırığı ilə dərstdə sənədə dair şagirdlərin müstəqil işi;
- 4) müəllimin tapşırığı ilə şagirdlərin sənədə dair müstəqil ev işi.

Yazılı abidələr haqqında anlayışı şagirdlər artıq «Vətən tarixi»nin ilk dərslərində alırlar. Bu anlayış sonralar qədim dünya və orta əsrlər tarixinin müxtəlif yazılı abidələri öyrəniləndə konkretləşir. Tarixin bizə daha yaxın dövrlərini öyrənərkən, tarix sənədinə şagirdlərə hiss etdirməyə daha çox ehtiyac duyulur. Şagirdlər tarixi sənədlərlə müxtəlif yollarla tanış ola bilərlər; muzeylərdəki, arxivlərdəki sənədlərlə tanış olmaqla, yuxarı siniflərdə həm dərstdə, həm də xüsusən sinifdənkənar oxuda öyrənilən dövrə aid memuar ədəbiyyat və bədii tarixi əsərlərin mütaliəsi yolu ilə, həm də tarix dərslərinə daxil edilmiş sənəd materiallarının öyrənilməsi yolu ilə əldə edilir.

a) Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə – belletristika.

Bədii ədəbiyyat şagirdləri tarixi keçmişlə tanış etməyin mühüm məxəzlərindən biridir. Müəllim tərəfindən bədii ədəbiyyat obrazlarından istifadə edilməsi tarix materialını izah etməyin daxili əyanliliyini gücləndirir, onu konkretləşdirir, şagirdlərdə keçmiş haqqında canlı təsəvvürlərin təşəkkül tapmasına kömək edir, həm də şərhin sübutedici gücünü artırır. Bədii ədəbiyyatda, hətta real hadisələri əks etdirən, yaxud real həyata əsaslanan tipik obrazlar (bədii surətlər) də var. Məntiqi dəlillərə bədii surətin gücü və inandırıcılığı əlavə olunur. O. Balzak yazırdı: «Şəxsə təcəssüm olunmuş ideya dərrakə üçün daha asandır». Bədii surətin mənəvi təsirinin müstəsna gücü onun son dərəcə konkretliyi ilə müəyyən edilir. Əgər elmdə təhlil və ümumiləşdirmələrin nəticəsi anlayışlar, kateqoriyalardırsa, incəsənətdə ümumiləşdirmənin nəticələri bədii surətlərdə təcəssüm edir. Realist məzmunlu bədii tarixi əsər, ictimai

həyatı, fakt və hadisələri bədii surətlərdə əks etdirərək, elmdən sonra ictimai tarixi hadisələri dərk etməyin ən mühüm vasitəsi kimi təqdim oluna bilər. XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi alman metodistlərindən olan Ziqfrid Kaverau müəyyən dövr üçün gündəlik həyatın tipik mənzərəsini əks etdirən, öz zəmanəsinin ictimai münasibətlərini təcəssüm etdirən əyani surətlərdə təhlil etməyə imkan verən romanlar seriyası əsasında tarixi tədris etməyi təklif edirdi. XX əsrin 30-cu illərində tədris təcrübəsi ayrı-ayrı tarix dərslərinin bütövlükdə və qismən bədii ədəbiyyat materialı üzərində qurulmasının məqsədəuyğunluğunu və müvəffəqiyyətlə aparılması nümunələrini verdi. Lakin bütövlükdə tarix kursunu yalnız bədii (tarixi) ədəbiyyat materialı üzərində qurulması yolverilməzdir. Hər bir bədii tarixi əsər keçilən dövrün tarixi hadisələri ilə səsleşməli və məzmunu, mövzuya uyğun olmalıdır. Bədii tarixi əsərdən, yaxud tarixi belletristikadan tarixin tədrisi metodikasında istifadənin aşağıdakı formaları var: 1. Qısa nağıl formasında; 2. İqtibas, nümunə gətirilməklə; 3. Müqayisəli təhlil formasında; 4. Geniş müzakirə formasında; 5. Surətləri xatırlatmaq yolu ilə; 6. Ədəbi surətlərdən istifadə etmək metodikası ilə və s. Ədəbi abidələrə öyrəndiyimiz dövrdə yaranmış əsərlər, yəni ictimai həyatı təsvir edən hadisələrin müasirləri tərəfindən yazılmış əsərlər aiddir. Bu qrup əsərlər dövrün özünəməxsus sənədləridir və tarix elmi üçün keçmiş haqqında biliklərin məxəzlərindən biridir. Tarixi belletristik əsərlər tarixi məxəzlərin, memuarların və sənədlərin, dövr haqqında elmi tədqiqatların və monoqrafiyaların müəllif tərəfindən öyrənilməsinə əsaslanır və həmin dövrü bədii formada bərpa etməyi az və ya çox müvəffəqiyyətlə göstərilən cəhddir. Həmçinin, tarixi roman, poema, dramaturji əsər, tarixi mövzuda hekayə, yəni öyrənilən dövr haqqında daha sonrakı zəmanənin yazıçıları tərəfindən yaradılmış bədii əsərdir. Belə əsərlər təsvir edilən dövrün ədəbi abidələri, dövrün müasirlərinin qələmə aldığı tarixi əsərlər olmadığından, onlar tarixi məxəz ola bilməzlər. Lakin yaxşı tarixi roman tarix elmi üçün sənəd olmasa da, şagirdlərə keçmişə öyrətmək, müəyyən nəticələrə gəlmək, keçmişə konkret obraz-

larda, maraqlı süjetlərdə və təsirli xarakterlərdə bədii formada qavratmaq üçün çox gözəl vasitəsidir. Bir sıra hallarda ictimai münasibətləri və məişəti öyrənmək, xarakterizə etmək üçün dərslər əsasında bir mənbə kimi bədii ədəbiyyat əsəri qoymaq və onu təhlil etmək lazımdır. Məsələn, Y. V. Çəmənəminlinin «Qan içində» romanı Azərbaycan xalqının etnoqrafik mənsubiyyətini, yaxud İsmayıl Şıxlının «Dəli kür» romanı Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-mədəni tarixini, maarif və təhsil məsələlərini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbələrdir. Bədii ədəbiyyata müraciət etmək, birinci növbədə müəllimin özünə faydalıdır, çünki bədii ədəbiyyatdan istifadə edən müəllim proqram materialını daha səlis və konkret izah edə bilər, şagirdlərin şüurunda keçmişin mənzərələrini canlandırır, şagirdlərdə dolğun tarixi təsəvvürlər yaradar, həm də onun nitqi çox böyük inam kəsb edir. Bədii surət müəllimin izahına qısa sitat şəklində də daxil ola bilər, personajların rəylərindən, xarakteristikalarından istifadə oluna bilər. Lakin tarix dərslərinə bədii ədəbiyyatı geniş şəkildə cəlb edərək, izahı ədəbi surətlərlə, dəlillərlə, sitatlarla həddən artıq yükləmək səhv olar.

IX BÖLMƏ

TARİX DƏRSLİKLƏRİ. TARİX TƏLİMİNDƏ MƏTNLƏ İŞ METODLARI

Müəllimin canlı sözündən və əyani materialdan əlavə məktəblilər üçün tarixə dair bilik mənbəyi dərsləyin mətnidir. Dərsləkdə tarixə dair proqramda nəzərdə tutulmuş və mənimsənilməsi lazım olan materialın müntəzəm şərhə vardır. Tarix dərslərində tətbiq olunan metodlardan biri də dərsləyin mətni üzərində iş metodudur. Müasir dövrdə müəllimlər tarix dərsliyindən həm dərslər özündə təlim üçün, həm də ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində bir vəsait kimi istifadə edirlər. Burada, nəinki, evdə tədris materialının şüurlu surətdə möhkəmləndirilməsini asanlaşdırmaq, həm də müəyyən dərəcədə onun dərslərdə möhkəmləndirilməsini təmin etmək nəzərdə tutulur.

Əsas məqsəd şagirdlərə müstəqil surətdə kitabla işləməyi, müstəqil surətdə kitablardan tarixi bilikləri əldə etməyi, dərslərdə olan material üzərində əməliyyat aparmağı öyrətməkdir. Tarix dərslərinə verilən tələbləri belə xarakterizə etmək olar: 1. Tarix dərslərinin məzmunu elmi cəhətdən qüsursuz olmalıdır; 2. Dərslərdəki şərh, tarixi hadisələrin səciyyələndirilməsi və qiymətləndirilməsi, xülasə edilmiş fikirlər və nəticələr həmin yaşda olan şagirdlər üçün anlaşılıq olmalıdır; 3. Dərslərdə elmi məlumatları sadə, aydın şəkildə, ədəbi dildə şərh etməklə, şagirdlərin dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirməli, onların nitqinin və tarixi təfəkkürünün inkişafına kömək etməlidir; 4. Tarix dərsləri şərh üslubu, materialın yerləşdirilməsi, yeni anlayışların vaxtında açılıb göstərilməsinin düzgün təşkili ilə yanaşı, tarixi hadisələrin şagirdlər tərəfindən dərk olunması prosesinin məntiqi və doğru təşkil edilməsini də təmin etməlidir; 5. Tarix dərsləri həm məzmunun seçilib ayrılması, ən mühüm anlayışların açılıb göstərilməsi, həm də problemlərin tədricən artan mürəkkəbliyi və onları öyrənməyin dərinliyi mənasında qənaətbəxş olmalıdır; 6. Tarix dərsləri şagirdlərin fərqli yaş qrupları üçün ardıcılığı təmin etməli, onların struktur cəhətdən düzgün təşkilində metodiki aparatın rolu və əhəmiyyətinin böyüklüyü nəzərə alınmalıdır. Belə ki, tarix dərslərində tarix xəritələri, illüstrasiyalar, əyani təsvirlər, kiçik arayış materialı, mündəricat, xronoloji cədvəl, tarixi şəkillər və tarixi şəxsiyyətlərin portretləri, əlavə məlumatlar, sənəd materialından nümunələr, düşündürücü suallar və s. olmalıdır.

XX əsrin 30-cu illərində tarix dərslərinin şərh xarakteri, iki tip dərslər – «nağil edən» dərslər və «yığıcam məlumat verən» dərslər haqqında mübahisəli məsələnin ortaya çıxmasına səbəb oldu. M.V. Neçkina deyirdi ki, «Elə əyləncəli və aydın bir dərslər yazmaq istəyir ki, şagird onu ilk səhifəsindən son səhifəsinədək həvəslə oxusun». Prof. V.N. Bernadski Neçkina ilə mübahisədə sübut etdi ki, «Hər hansı bir elmin əsaslarını öyrənməyin pillələri ilə üzə yuxarı yavaş-yavaş getmək lazımdır və bu çətin prosesdə dərslər bələdçi olmalıdır. Dərslər faktlarla dolğun, fikirlərlə zəngin olmalıdır. O, şagirdlərin şüuruna

çoxlu yeni anlayış və terminlər daxil etməlidir». 1945-1950-ci illərdə ilk və mükəmməl tarix dərsləkləri meydana gəldi. Onları fərqləndirən xüsusiyyət şagirdlərin fəallaşmasının təşkilini nəzərdə tutan metodiki aparatın yeni ünsürlərinin (sual və tapşırıqların) və əlavə materialın daxil edilməsi idi. Hər bir yaş üçün tarix dərsliyində müxtəlif metodlarla şərh olunmuş material olmalıdır; şagirdlər dərsləkdə həm canlı obraz, həm gözəl təsvir, həm də gözəl xarakteristikalar tapmaqla yanaşı, onda tarixi hadisələrin yığcam şərhini, mürəkkəb hadisələrin izahını, qısa nəticə və ümumiləşdirmələri də görməlidirlər. Dərsləkdə şagirdlərdən fikir və hafizə açıqlığı, məntiq və təfəkkür tələb edən material vardır. Dərsləik düşünməyi öyrədir və şagirdlərdə nitqin inkişafına kömək edir. Dərsliyin zahiri görünüşü və daxili məzmunu vardır. Onun zahiri görünüşünə dərsliyin üz vərəqi, proqramı, mündəricatı, bölmələri, yarım bölmələri, fəsillər və paraqraflar, üz qabığında və onun içərisində verilmiş şəkillər, metodiki aparatına daxil olan bütün ünsürlər və s. daxildir. Aşağı siniflərdə dərsliyin mətni ilə işləməyin bir sıra metod və üsulları müəyyən edilmişdir: 1. İzahlı və şərhli oxu. Dərsləik mətninin dərk olunmasında onu təhlil etməyin və fikrən işləməyin müxtəlif üsulları ciddi əhəmiyyətə malikdir. Belə yollardan biri şagirdə tədris mətninin məzmununun problematikasından, onun mövzu quruluşundan baş çıxarmaq bacarığını öyrətməkdir. Tarix dərsliyinin mətn üzərində işləməyin metodiki yolları bunlardır: a) bölmə, fəsil, paraqraf və ya bəndin məzmununun əsas cəhətlərinə dair yoxlama sualları aparılması; b) qoyulmuş suala şagirdlər tərəfindən dərsliyin mətnində cavab axtarılıb tapılması; c) dərsləkdə çıxarılmış nəticənin dərsliyin mətnindəki faktlarla təsdiq edilməsi; ç) dərsliyin mətnində təsdiq olunmuş iki və daha çox hadisənin müqayisə edilməsi, oxşarlıq və fərqlənin aşkara çıxarılması və s.

Müasir təhsil sistemində oxu strategiyasından istifadə etməklə, şagirdlərə biliyin verilməsi üsulu tətbiqə, təhlilə aparan yol olmaqla, həm də onları çevik düşünməyə, sual verməyə, keçmiş biliklərə əsaslanaraq, yeni biliklər əldə etməyə, fikir mübadiləsi aparmağa, nəticədə fikri dəqiqləşdirməyə, əldə olu-

nan bilik və vərdisləri tətbiq etmək bacarıqlarına yiyələndirir. Oxunun iki modelinin mövcudluğunu vurğulamaq olar: ənənəvi oxu və strategiya ilə oxu. Oxucuların xüsusiyyətləri və mahiyyətinə görə dörd qrupa ayrılması təqdirəlayiqdir: sakit oxucu, məlumatlı oxucu, strategiya ilə oxuyan oxucu, düşünən oxucu. Bu qruplar içərisində dördüncü tip, yəni düşünən oxucu modern təhsil səviyyəsini qəbul edə bilən, onun tələblərinə cavab verməyi bacaran oxucudur. Beləliklə, dərsləyin mətni ilə müəllim və şagirdlərin müxtəlif iş metodları və üsulları bütün təlim prosesini, onun bütün mərhələlərini əhatə edə bilər.

X Bölmə

TARİX MÜƏLLİMİ TƏRƏFİNDƏN TARİXİ BİLİKLƏRİN VERİLMƏSİ METODİKASI

Müəllim tərəfindən tarix materialının şərh edilməsində məqsəd tək-cə məlumat verməkdən ibarət deyildir, həm də onlarda öyrənilən materiala maraq oyatmaq, onların idrak fəaliyyətində fəallıqlarının stimullaşdırılması: mənimsəmə, düşünmə, hissetmə, estetik və mənəvi qiymətvermə və s. kimi vərdislərin aşılmasından ibarətdir. Aydın, obrazlı və emosional qurulmuş, faktların inandırıcılığı, biliyin yüksək nəzəri səviyyəsi və düzgün şərh optimal pədaqoji müvəffəqiyyətlər əldə etməyə imkan verir. İnsanın şəxsiyyət kimi, yaradıcı fəaliyyətin və davranışın subyektivi kimi inkişaf etməsi, onun bilik və bacarıqlarının müəyyən istiqamətə yönəlməsi, həmişə inkişaf etdirilməsi aldığı təhsil növündən, təhsillər arası əlaqədən, təhsilin bir növündən digərinə keçiddən və fasiləsi təhsilin təminatından asılıdır. Yalnız şəxsiyyətə yönəlmiş təhsil insanın dinamik dəyişən dünyada ictimai və iqtisadi həyatın tələblərinə savab verən bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına imkan yarada bilər. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də köklü islahatlar aparılmış, cəmiyyətin ehtiyac və tələbatlarının ödə-

nilməsi məqsədi ilə çoxlu sayda təhsil formaları yaradılmışdır. Pedaqoji təhsil üzrə mövcud olan strukturlar dünyanın müasir standartlarına uyğun qabiliyyətlərin formalaşdırılmasına deyil, əsasən biliyin verilməsinə və nəticəyə istiqamətlənmişdir. Bir tərəfdən, ümumi tarixi biliklərin daim yenilənməsi və inkişaf etməsi, digər tərəfdən, tarixi metodiki sistemdə tez-tez baş verən dəyişikliklər və pedaqoji fəaliyyətin yaradıcı xarakterinin artması müəllimlərin daha perspektiv fəaliyyətinə şərait yaradır. Fasiləsiz müəllim hazırlığının əsas mərhələsi kimi, modern müəllim hazırlığı müxtəlif üsullarla sürəkli olaraq davam etdirilməlidir. Azərbaycan Respublikasında müəllim hazırlığının və pedaqoji təhsilin fasiləsizlik prinsipləri baxımından inkişaf etdirilməsi üçün konseptual yanaşmalar işlənilməli, fasiləsiz pedaqoji təhsil sistemi strategiyaya uyğun olaraq inkişaf etdirilməlidir. Fasiləsiz təhsil, sistemə daxil olan müəssisələrin sosial statusunun gücləndirilməsi, uzun illər ərzində formalaşmış milli ənənələr və müasir beynəlxalq təcrübə əsasında təhsilin məzmununun və strukturunun yeniləndirilməsinə təkan vermişdir. Müasir təhsil təlim və tərbiyənin vahidliyinə, sistemin dövlət, ictimai və şəxsi prioritetlərinin əlaqələndirilməsinə yönəlməlidir. Cəmiyyətin ehtiyac və maraqlarından çıxış edərək, təhsilin məzmununun millilik və bəşəri dəyərlər əsasında qurulması, onun tələbəyönümlülük, şəxsiyyətyönümlülük, nəticəyönümlülük, inkişafyönümlülük və interaktiv prinsiplərə əsaslanması ümdə vəzifədir. Tarix fənni ən yüksək səviyyədə hazırlansa belə, onun reallaşdırılması üçün uyğun maddi texniki baza, kifayət qədər hazırlıqlı pedaqoji kadr potensialı və ya müvafiq tələblərə cavab verən resurslar: informasiya mənbələri, tədris və elmi metodiki vəsaitlər, eləcə də tədqiqatlara əsaslanan idarəetmə mövcud olmalıdır. Bu səbəbdən islahatın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün müəyyən istiqamətlər üzrə kompleks işlər aparılmalı, kadr təminatı sahəsi üzrə təhsil islahatını həyata keçirməyə qadir olan, peşəkar pedaqoji kadrların hazırlanması siyasəti və strategiyası qurulmalıdır. Bu proses 25 iyun 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq

edilmiş «Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının konsepsiya və strategiyası» haqqında qərara müvafiq olaraq, müəllim hazırlığı sahəsində dövlət siyasətini müəyyənləşdirmişdir.

Y.A. Komenski «Böyük Didaktika» əsərində qeyd edirdi ki, sinifdə dərs deyən müəllim «şüa saçan günəş»ə bənzəyir, günəş öz şüası ilə canlı aləmə həyat verdiyi kimi, müəllim də öz bilik şüası ilə gənc nəsli həyata hazırlayır. «Əsasən faydalı şeylər haqqında heç bir məlumat verməyərək, yalnız söz öyrədən bütün müəllimlər məktəbdən qovulmalıdırlar». Bununla da, Komenskinin müəllimin geniş əhatəli biliyinin olmasına və onu tələbələrə ötürə bilməsinə mühüm önəm verdiyini aydın görə bilərik. Digər bir mütəfəkkir K.D. Uşinski isə göstərirdi ki, «əgər biz həkimlərə öz can sağlığımızı etibar ediriksə, pedaqoqlara uşaqlarımızın əxlaqını, ağılını, ruhunu və bunlarla bərabər, vətənimizin gələcəyini etibar edirik». Antik dövrün mütəfəkkirlərindən olan L. Seneka öz qeydlərində yazırdı, «Müəllimlər gərək şərait yaratsın ki, şagirdlərin yaddaşı deyil, özləri danışsınlar» bu sözləri ilə Senekanın tələbənin sərbəst düşünməsinə verdiyi diqqəti aydın görə bilərik. Qədimlərdən belə təlimlərinə valehliklə yanaşdığımız insanlar hər zaman tərbiyədə nümunəni öncül hesab etmişlər. Bu fikirlərdən ümumi bir nəticəyə gələrək demək olar ki, nümunəvi ola biləcək yüksək ixtisalı müəllim, pedaqoq və metodistlər sağlam düşüncəli, intellektli, geniş dünyagörüşlü, milli-mənəvi dəyərlərə söykənən gənc nəsli yetişdirməlidirlər.

XI BÖLME

TARİX TƏLİMİNİN METODLAR PROBLEMİ

Metodiki ədəbiyyatda təlim metodlarının təsnifatı haqqında məsələdə vahid nöqteyi-nəzərin olmaması, məktəbdə tarixin tədrisi metodlarının hələ hər hansı bir sisteminin olmaması demək deyildir. Fikir ayrılıqlarının olmasına bax-

mayaraq, yenə də tarixin tədrisi metodlarının az-çox mükəmməl və ardıcıl sistemi işlənib hazırlanmışdır, hələ də müəllimlərin və metodistlərin səyləri ilə işlənməkdə, təkmilləşməkdə davam edir. Təlim metodu müəllim və şagirdlərin sadəcə iş üsulu deyil, bu qavrayışın, dərk etmənin və yadda saxlamamanın ona xas olan spesifik qanunauyğunluqları ilə səciyyələnən biliklərin, bacarıq və vərdislər təliminin və onların mənimsənilməsinin xüsusi yoludur. Metodların elmi təsnifatının əsası haqqında məsələnin həllinin müxtəlif variantları vardır; təlim metodları təsnifatının əsası kimi məntiqi əməliyyatlar olan təhlil və nəticə, deduksiya və induksiya və s. göstərmək olar. Tarixin tədrisi təcrübəsi göstərir ki, yuxarıda göstərilən məntiqi əməliyyatların müxtəlif xarakterli didaktik və metodik vəzifələri vardır. Onlar idrakın müxtəlif yolları ilə xarakterizə olunur; təhlil zamanı tarixi anlayışı təşəkkül etdirmək faktın müəllim tərəfindən izah edilməsilə həyata keçirilir. Təlim metodlarının təsnifatını təlimin «daxili» cəhətini nəzərə alaraq qurmaq, metodlar sistemi əsasında şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətini inkişaf etdirməyə təşəbbüs göstərmək lazımdır. Tarix təlimində metodların ilk təsnifatını dörd təlim metoduna əsaslanaraq, İ. Y. Lerner və M. N. Skatkin verilmişdir. 1) İzahlı-illüstrasiyalı, yaxud reproduktiv metod, 2) Problemlı metod, 3) Qismən axtarış metodu, 4) Tədqiqat metodu. Almaniya metodistləri tərəfindən Bernqard Ştorun rəhbərliyi altında hazırlanmış tarixin tədrisi metodlarının elmi təsnifatı xüsusilə maraqlıdır; burada iki əlamət əsas götürülür: didaktik vəzifə, şagirdlərin müstəqillik dərəcəsi. Onlar birinci əlaməti daha mühüm hesab etmiş və buna müvafiq olaraq, tarixin tədrisi metodlarının üç qrupunu müəyyən etmişlər: 1) tarix materialı haqqında məlumat vermək metodları; 2) tarix materialını işləmək, dərk etmək metodları; 3) tarix biliklərini möhkəmlətmək və tətbiq etmək metodları. B. Ştorun tətbiq etdiyi bu sistem dövrü üçün ən mükəmməl sistem hesab edilsə də, bir çox etirazlara səbəb olmuşdur; müəllimin gündəlik təcrübəsində konkret vasitələrin, yolların, metodların seçilməsini didaktik vəzifə müəyyən etsə də, bu yeganə seçim hesab edilə bil-

məz. Tarixin tədrisi təcrübəsində metodların variantlılığı probleminə rast gəlinir ki, bu da didaktik məsələni müxtəlif metodlarla həll etmək imkanı ilə xarakterizə olunur. Məktəb təcrübəsində metodun son dərəcə çevikliyinə, onun müxtəlif variantlarda ayrı-ayrı didaktik məsələlərin həllinə xidmət etmək qabiliyyətinə rast gəlirik.

Tarixin tədrisi metodlarının təsnifatında Lerner və Skatkindən sonra metodikaya dair bir sıra əsərlərin müəllifi metodist V.Q. Kartsovun bölgüsü də xüsusi yer tutur. Katrsova görə, metodların sistemləşdirilməsinin əsasını tədris xarakterinin formal əlamətləri (şərh, sorğu, sual-cavab metodları) və ümumi didaktik məsələlər yox, şagirdlər tərəfindən tarixi hadisələrin dərk edilməsinin qanunauyğunluqları təşkil etməlidir. Kartsov tarixi təsəvvürlərin yaranması və tarixi anlayışların əmələ gəlməsi metodları haqqında təlimi metodikanın mərkəzi bölməsi hesab edir və metodları dörd qrupa böldü: 1) tarixi təsəvvürlər və tək-tək anlayışlar yaratmaq metodları; 2) ümumi anlayışların təşəkkülü metodları; 3) zaman və məkan daxilində tarixi inkişafın dialektikasını açmaq metodları; 4) müasir dövrlə tarixin əlaqəsini yaratmaq metodu. P. V. Qora bəzi mülahizələri ilə Kartsovun konsepsiyasını qəbul edərək, metodları deyil, üsulları bir-birindən fərqləndirirdi: a) tarixi anlayışlar haqqında obrazlı anlayışların təşəkkülü; b) tarixi faktların möhkəmləndirilməsi; c) tarix materialının dərk edilməsi və tarixi anlayışların təşəkkülü.

Didaktikada elmin öyrənilən sahəsinin şagird tərəfindən dərk olunması mənbələrinə görə, P.S. Leybenqrub metodlar təsnifatının əsas prinsipini tarixi hadisələrin şagirdlər tərəfindən dərk edilməsi vasitəsi (mənbəyi) hesab edərək, buna müvafiq surətdə altı metodu fərqləndirmişdir. Metodların təsnifatı belə faktı qəbul etməyə əsaslanır ki, tarix təlimi metodları təlim və mənimsəmə prosesinin tək bir müəyyən metodu ilə, tək bir müəyyən didaktik məsələ ilə bağlı deyildir, o bütün tədris prosesi ilə bağlıdır, bütün tədris prosesini əhatə edir. Yəni, biliklərin tətbiq edilməsi epizodik, qeyri-məcburi «didaktik vəzifə» kimi yox, təlim və mənimsəmə prosesinin zəruri

və qanunauyğun cəhəti kimi çıxış edir. Tarixin tədrisi müəllim və şagirdlərin müxtəlif iş üsulu və metodlarının uyğunlaşdırılması, xronologiyamı mənimsəmək və tarixi vaxt haqqında şagirdlərin təsəvvürlərini, tarixi hadisələri lokalizə etmək və ərazi təsəvvürlərini inkişaf etdirmək metodikası ilə həyata keçirilir. Tarixi inkişafın müxtəlif cəhətlərini öyrənərkən, metodlar həmin cəhətlərin konkretləşdirilməsi və onların xüsusi şəkildə tətbiqi məsələlərinə xidmət etməlidir. Belə ki, iqtisadiyyat məsələləri öyrənilərkən, konkret tarixi-iqtisadi təsəvvürlər yaratmağın bir qədər fərqli olan metodları tətbiq olunmalı, tədrisdə əyanilik problemləri tətbiq edilərkən, şəkil və xəritə, şərti təsvirlər, diaqram və qrafiklər tətbiq edilməli, rəqəm resursları, materiallar və tarixi sənədlər təhlil edilməlidir.

XII Bölmə

TARIXİ ANLAYIŞLAR ÜZƏRİNDƏ İŞ METODİKASI

Tarixi hadisələr müəyyən bir məkan və zaman daxilində baş verir, hər hansı bir tarixi faktın xüsusiyyəti onun zaman daxilində müəyyən edilməsidir. Tipik tarixi obraz ümumi anlayışdan fərqli olsa da, eyni zamanda ümumiləşdirmədir. Tarixi təsəvvürlərin təşəkkülü ilə yanaşı, tarix təsəvvürləri yaratmaq sahəsindəki işin öz müstəqil idrak və təhlil əhəmiyyəti vardır. K.D. Uşinskinin dediyi kimi: «Daha çox bilik əldə etdikcə və bu xam materialı daha yaxşı işlədikcə, idrak daha çox inkişaf edir və daha da güclü olur. Tarixi keçmişin hadisələri bilavasitə hissi qavrayış cismi kimi şagirdlərə təqdim oluna bilməz; onlar təkrar olunmur və təzələnmirlər. « Şagirdlərdə konkret tarixi təsəvvürlər, ən əvvəl, müəllimin canlı nitqinin köməyi ilə, tarix materialının müəllim tərəfindən surətdə izah edilməsi yolu ilə yaradılır. Hər bir tarix müəllimi bilir ki, tarixi hadisələr haqqında tək-cə bir şifahi təsvirin köməyi ilə dəqiq və mükəmməl tarixi təsəvvürlər təmin etmək olmaz. Ona görə də

həm aşağı siniflərdə, həm də yuxarı siniflərdə tarix dərslərində müəllimin elə şərhə lazımdır ki, nitq artıq şagirdlərdə olan konkret tarixi təsəvvürlərə arxalanmış olsun. Tarixi keçmiş haqqında şagirdlərdə tarixi təsəvvürlər aşağıdakı metodları vasitəsi ilə yaradılır.

- 1) müəllimin canlı nitqi, onun təsirli nəqletməsi ilə,
- 2) konkretləşdirmənin müxtəlif vasitələri və üsulları ilə (əsaslandırılmış şəkilli təsvir, aydın xarakteristika);
- 3) təsviri və maddi əyanilik vasitələrinin tətbiqi vasitəsilə;
- 4) bədii ədəbiyyatdan istifadə edilməsi.

Tarixi təsəvvürlər kimi, tarixi anlayışlar da obyektiv tarixi gerçəkliyin bizim şüurumuzda inikasıdır, lakin onlar bu gerçəkliyi daha dərindən, daha tam və daha geniş əks etdirirlər: tarixi anlayışda küllü miqdarda tarixi hadisələrin mühüm ümumi xüsusiyyətləri qavranılmış və əks olunmuşdur. Tarixi anlayışların tarixi təsəvvürlərdən mühüm fərqi nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, tarixi təsəvvürlər üçün, «əmələ gəlmə», «yaradılma» terminlərindən istifadə olunur, anlayışlarda isə «təşəkkül» haqqında söhbət gedir. Şagirdlərdə tarixi təsəvvürlərin xeyli hissəsi tədris prosesindən asılı olmayaraq, təsadüf nəticəsində yaranır. Şagirdlərdə tarixi təsəvvürlər çox müxtəlif olur. Lakin tarixi anlayışlar hamı üçün dəqiq və birmənalı olmalıdır. Müəllim şagirdlərin anlayışlarındakı yanlışlıqlarını düzəltməli, tarixi anlayışlar şagirdlər tərəfindən şüurlu mənimsənilməlidir. Tarixi anlayışları təşəkkül etdirmək metodikası haqqında ilk addım 30-cü illərdə atılmış, müharibədən sonrakı illərdə metodikanın əsas problemlərindən birinə çevrilmişdir. 1953-1954-cü illərdə məktəb tədrisində tarixi anlayışların təşəkkülü problemi araşdırılmışdır. Məktəb tarix kursunda tarixi anlayışların dörd qrupunu göstərmək olar: 1) tarixi hadisələri əks etdirən və ümumiləşdirən, müəyyən bir ölkənin tarixində müəyyən dövr üçün səciyyəvi olan xüsusi tarixi anlayışlar. Xüsusi tarixi anlayışlar nisbətən sadədir və şagirdlər onları bir dərstdə başa düşə bilirlər. Lakin kursu həddən artıq xüsusi anlayışlarla yükləmək olmaz, çünki bu, onların səthi mənimsənilməsinə səbəb ola bilər. Eyni zamanda bu anlayışla-

rın son dərəcə məhdudlaşdırılması da, tədrisi lazımı konkretlikdən məhrum edər, məzmununu bəsitləşdirir. 2) Ümumi tarixi anlayışlar müəyyən ictimai-iqtisadi formasıya məxsus olan hadisələri əks etdirir və ümumiləşdirir. 3) Psixoloji anlayışlar tarixi prosesin ümumi əlaqələrini və qanunauyğunluqlarını əks etdirirlər. Məsələn, «Məhsuldar qüvvələr», «sınıf», «sınıf mübarizə», «dövlət», «mədəniyyət» və s. anlayışları mürəkkəb və ümumi anlayışlardır. 4) Sosioloji anlayışlar yalnız tarixi anlayışlar bazasında mənimsənilə bilər, onlar insanla, şəxslə bağlı olan anlayışlardır. Tarixi anlayışların təşəkkülü tarixi təsəvvürlərin əmələ gəlməsi ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır və onların əsasında baş verir. Tarixi təsəvvürlərin yaradılmasında, tarix təliminin ilk pillələrində əsas cəhət, əksər hallarda, təsvirdir. Təsvir həm də canlı seyretmənin elə cəhətini təmin edir ki, həmin cəhət təsəvvürün canlılığı və konkretliyi üçün zəruridir. Tarixi anlayışın təşəkkülü aşağıdakı cəhətlərin tətbiqi zamanı yarana bilər: 1) tarixi hadisənin bütöv mənzərəsinin (ifadəli şərh və ya təsvir) yaradılması zamanı; 2) hadisənin mühüm əlamətlərinin seçilib ayrılması zamanı; 3) həmin anlayışı möhkəmləndirən termin haqqında məlumat verilməsi zamanı; 4) anlayışın müəyyən edilməsi ilə; 5) həmin dərstdə və sonrakı dərstdə yeni anlayışdan istifadə etməklə, yeni termini işlətməklə; 6) yeni anlayış üzərində əməliyyat aparmaqla, 7) bütöv təsəvvürün (şəklin, təsvirin) əsasında əlamətləri hissələrinə ayırmaq vasitəsilə. Lakin anlayışları təşəkkül etdirməyin digər yolları da vardır:

a) öyrənilən hadisəni sadə təsviretmə və ya onun haqqında qısa nəqlətmə, həmçinin anlayışın məzmununu yeni termində möhkəmləndirmək yolu ilə təşəkkülü.

b) anlayışın əhatə etdiyi hadisələri sadalamaq yolu ilə, belə ki, «mədəniyyət» anlayışı və ona daxil olan üsürlərin dəqiqləşdirilməsi, konkretləşdirilməsi yolu ilə anlayışın təşəkkülü: teatr, memarlıq, heykəltəraşlıq, yazı, musiqi, elm və s.

c) Misal göstərmək yolu ilə anlayışın təşəkkülü. «Müsavat partiyası» nümunəsində AXC dövründə fəaliyyət göstərən partiya ilə müasir dövrdə fəaliyyət göstərən partiyanın müqayisəli

təhlili fonunda anlayışların açıqlanması;

ç) Yeni anlayışın qısa şəkildə izah edilməsi yolu ilə təşəkkülü, məsələn, «iqta»nın nə olduğunu izah etmək (biyar, töycü, cizyə yolu ilə);

d) yeni tarixi hadisələrin şərh edilməsi zamanı yeni tarixi anlayışların təşəkkül etdirilməsi.

Tarixi anlayışın inkişaf etdirilməsi və zənginləşdirilməsi onun daha da konkretləşdirilməsi yolu ilə, yeni cəhətlərin, digər anlayışlarla əlaqələrinin, münasibətlərinin, yeni mühüm əlamətlərinin göstərilməsi yolu ilə mümkündür. Bəzi hallarda isə anlayışın parçalanması yolu ilə, tarixi inkişafın ziddiyyətlərini, müxtəlifliyini, dialektikasını daha dəqiq əks etdirən iki yeni anlayışın əmələ gəlməsi yolu ilə təşəkkülü mümkündür. Müəllim ictimai-tarixi hadisələri əks etdirən anlayışları tədricən təşəkkül etdirir, həmçinin, tarixi hadisələrin inkişafını, onların birindən digərinə keçməsi dialektikasını özündə əks etdirən anlayışların şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə çalışır.

XIII Bölmə

TARİX DƏRSİNİN METODİKASI

Təlim mürəkkəb proses, dərs isə tarixə dair tədris işinin əsas formasıdır. Müəllim şagirdlərin biliyini yoxlayır, əvvəllər keçilmiş materialı möhkəmləndirir, yeni materialı təhlil etmək və ümumiləşdirmək yolu ilə onun dərk olunmasını təşkil edir, onları yeni bilikləri mənimsəmək üçün köhnə biliklərini tətbiq etməyə öyrədir, yeni öyrənilən material əsasında əvvəllər əldə edilmiş bilikləri dərinləşdirmək, dəqiqləşdirmək, genişləndirmək və sistemləşdirmək sahəsində iş aparır. Bundan əlavə, dərsin gedişində şagirdlərin tarix materialı ilə işləmək bacarıq və vərdişlərini, tarix xəritəsi üzərində metodiki iş aparmaq və ona sərbəst surətdə bələd olmaq bacarığını, tarixi sənəddən baş çıxarmaq, tarixi faktları müqayisə və təhlil etmək bacarıq

və vərdişlərini təşəkkül etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dərslərin öz mövzusu olduğundan, müəllim proqram və dərslərin məzmununu rəhbər tutaraq, dərslərin mövzusunun müəyyən edir. Dərslərdə elə iş üsulları və növləri göstərilməlidir ki, sonralar şagirdlər onları müstəqil surətdə həyata keçirə bilsinlər. Şərh olunmuş material təhlil edilməli, dərk olunmalı və həmin dərslərdə lazımı dərəcədə möhkəmləndirilməlidir. Dərslərin əsas ideyası onun təhsil və tərbiyə vəzifələri, proqram materialı əsas tutularaq, hər dəfə tamamilə konkret surətdə müəyyən edilir. Metodika dərslərin müxtəlifliyini nəzərdə alaraq, onlardan hər biri üçün hazır «Resept» verə bilməz. Tarix dərslərinin quruluşu və metodikası onun mövzudakı yeri, həmçinin tipinin xüsusiyyəti ilə müəyyən edilir. Hər bir dərslərin mahiyyəti və məzmunu iki cəhətin vəhdətində – təlim verməyin özü ilə şagirdlərin təhsil almasının vəhdətində öyrənilməsidir. Təhsil – mənimsəmə prosesi psixologiyanın sübut etdiyi müəyyən obyektiv qanunauyğunluqlarla baş verir. Mənimsəmənin mühüm hissəsi qavranılmış materialın dərk edilməsi, onun başa düşülməsi, təhlil edilməsi və ümumiləşdirilməsidir, öyrənilən hadisə və proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrinin və qanunauyğunluqlarının aydınlaşdırılmasıdır. Mənimsəmə prosesinin cəhətləri bir-birinə qarşılıqlı surətdə bağlıdır. Mənimsəmə (təlim) prosesinin bütün hissələrini özündə birləşdirən tarix dərslərinin sxemi aşağıdakı kimidir: Təşkilatı cəhət, ev tapşırığının yoxlanması, yeni materiala keçid (şagirdləri yeni materialı qavramağa hazırlamaq), yeni material haqqında məlumat, onun təhlili (dərk edilməsi), möhkəmləndirilməsi, yeni biliklərin, bacarıq və vərdişlərin tətbiq edilməsi, ev tapşırığının verilməsi, bütün dərslərin boyu və ya onun müəyyən hissələrində tarix materialı ilə işləməyin müvafiq bacarıq və vərdişlərinin yetişdirilməsi. Tarix kursunda məzmunu görə iki eyni cür dərslər yoxdur, ona görə də hər bir tarix dərsləri tədris işinin xüsusi aktıdır. Deməli, tarix dərslərinin həm quruluşu, həm də metodikası son dərəcə müxtəlifdir. Lakin müxtəlif dərslərin çoxluğuna daha diqqətlə nəzər yetirdikdə, tematikasına, tədris-təhsil üsullarına, nəhayət, şagirdlərlə işləmək formalarına görə bir-birinə bənzərən dərslər

qrupları aşkara çıxır. Başqa sözlə, müəllimin gündəlik işinin müxtəlifliyində bir qədər vəhdət vardır. Metodika elminin vəzifəsi tarix müəlliminin yaradıcılıq təcrübəsində meydana çıxmış dərslərini seçib ayırmaqdan, təhlil etməkdən, elmi tərif etməkdən ibarətdir. Tarix dərslərinin tipləri haqqında məsələ didaktikanın nəzəri problemlərinə aiddir və müəllimin əməli işindən uzaqdır, lakin tam mənası ilə hər gün növbəti dərslə hazırlaşarkən, bu məsələ əməli şəkildə hər bir tarix müəlliminin qarşısında durur. Dərsin tipi mövzunun məzmununa əsasən müəyyən edilir. Müvafiq surətdə dərslərin aşağıdakı tiplərini göstərmək olar: giriş dərsi; materialla ibtidai tanışlıq dərsi; yeni anlayışların yaranması dərsi; təcrübədə əmələ gəlmiş bilikləri tətbiq etmək dərsi; vərdislər və bacarıqlar yetişdirən dərslər; möhkəmləndirmə, təkrarlama və ümumiləşdirmə dərsləri; yoxlama dərsləri; qarışıq və ya birləşdirilmiş, yəni tədris prosesinin bütün hissələrini əhatə edən dərslər; dərslərin mətni və ya tarixi sənəd üzərində metodiki iş aparmaq dərsləri, xüsusi dərslər tipi və s.

Ümumiyyətlə, tarix dərslərinin təsnifatı haqqında metodikada fərqli fikirlər və bölgülər olmuşdur: məsələn, M.A. Zinoviyev «Tarix tədrisi metodikasının əsas məsələləri» əsərində dərslərin yalnız iki tipini göstərmişdir: 1. yeni materialı öyrənmək dərsləri; 2. təkrarlama dərsləri. V.Q. Kartosov isə dərslərin dörd tipini fərqləndirir: 1. yeni biliklər haqqında məlumat vermək dərsləri; 2. keçilmişləri təkrar etmək və ümumiləşdirmək dərsləri; 3. şagirdlərin biliyini yoxlamaq dərsləri; 4. həm sorğu-sual, yeni materialın ümumiləşdirilməsi, biliklərin möhkəmləndirilməsi, həm də ev tapşırığının izah edilməsinə daxil olan qarışıq dərslər. M. A. Zinoviyevdən fərqli olaraq V. Q. Kartosov məhz bu «qarışıq» dərsləri tarix dərslərinin əsas və başlıca tipi hesab edirdi. P.S. Leybenqrub tarix tədrisinin bir yerdə donub qalmış sistemə və onun quruluşundakı şablona qarşı çıxış edərək, qeyd edirdi ki, «bu cür şablon tarix müəllimləri qarşısında duran məsuliyyətli təhsil-tərbiyə vəzifələrinin həyata keçirilməsini çətinləşdirir, bir sıra hallarda tədrisin müxtəlif metod və üsullarını tətbiq etməyə mane olur, dərslə və bütövlükdə

kursa şagirdlərin marağına azaldır». Nəticə etibarilə, P.S. Leybenqrubun təsnifatı V.Q. Kartsovun təsnifatına uyğun gəlir və tarix dərslərinin dörd tipini nəzərdə tuturdu:

1) təlim prosesinin bütün hissələrini əhatə edən birləşdirilmiş dərslər;

2) bütövlükdə və ya qismən bütövlükdə yeni mövzunun öyrənilməsinə həsr edilmiş dərslər;

3) təkrarlama – ümumiləşdirici dərslər;

4) biliklərin yoxlanması və qeydiyyatı alınması dərsləri.

P.S. Leybenqrubun ardınca tarix dərslərinin tipləri haqqında qeyri-müəyyən konsepsiyaları aradan qaldırmaq, dərslərin müxtəlifliyini metodiki cəhətdən dərk etmək və əsaslandırmaq təşəbbüsü A.A. Vaginın «Tarixə dair dərslərin təsnifatı» əsərində təlim və mənimsəmə prosesinin əsas hissələri kimi davam etdirilmişdir. P.S. Leybenqrubdan fərqli olaraq, A.A. Vagin tarix dərslərinin quruluşunda müxtəliflik prinsipini müdafiə etmiş və sübut etmişdir ki, tədris təcrübəsində tarix dərslərinin təqribən on tipini müəyyənləşdirmək olar. Tarix dərslərinin tipləri onun məzmunu ilə müəyyən edilir.

Tarix dərslərinin müxtəlif tiplərinin xarakteristikasının əsasında, təlim prosesinin qanunauyğunluqları durur. Tarix dərslərinin tipləri nəinki keyfiyyətə müxtəlifliyi ilə, həm də onların arasındakı dialektik əlaqə, birinin digərinə keçməsi ilə səciyyəvidir. Tarixin tədrisi təcrübəsində tarix dərslərinin iki müxtəlif tipini əlaqələndirən dərslər də olur ki, bu materialın xarakterli ilə, təlim prosesinin qanunauyğunluğu ilə müəyyən edilir.

Təlim formaları özünün müxtəlifliyi ilə seçilir. Müasir dövrdə tarixin tədrisi metodikasında fəal/interaktiv təlimin müxtəlif metodları və iş üsulları tətbiq olunur ki, bu da təlimin mahiyyəti, xarakteri ilə səciyyəvidir: kollektivlə iş, cütlərlə iş, qruplarla iş (böyük və kiçik). İş üsulları – BİBÖ, beyin həmləsi (əqli hücum), klaster, mühazirə, söz assosiasiyaları, akvarium, Venn diaqramı, rollu oyunlar, layihələrin hazırlanması, qərarlar ağacı, ziqzaq, mühazirə, auksion, suallar, sorğu vərəqləri, anlayışın çıxarılması, müzakirə, problemlə vəziyyət. Bu metod

və iş üsulları vasitəsilə şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin səfərbərliyi, onlarda məntiqi, tənqidi təfəkkürün inkişafı və yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşması təmin olunmalıdır. Müəllimin fasilitasiya əsasında yönəldici, köməkçi suallardan istifadə etməsi, əldə edilmiş faktların əsaslandırılması da vacib amillərdəndir.

Fəal təlimdə müəllim bələdçi-yönəldən subyekt (fasilitator), tələbə isə obyekt deyil, kəşf edən tədqiqatçı subyekt kimi çıxış edir. Fəal dərslərin mexanizmi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: Problemlərin şəraitinin yaradılması, şagirdin tədqiqatçı, müəllimin fasilitator kimi çıxış etməsi, dialoqun və əməkdaşlığın zəruriliyi, psixoloji dəstək, hörmət və etibar, fəallığın olması üçün tələbənin fəaliyyətinin təmin olunması; təfəkkürün fəallaşması, biliklərin səmərəli mənimsənilməsi əsas şərtədir. İnteqrasiya və kurikulumun əsasında belə bir epistemoloji faktın təkzib olunmazlığı əsaslandırılır ki, bütün biliklər bir-biri ilə bağlıdır, müxtəlif məzmun və vəziyyətlər arasında nə qədər sıx əlaqə olarsa, şagirdlərin dərk etmə qabiliyyəti də bir o qədər güclü olar. İnteqrasiyanın fənlər üzrə, fənn daxilində ola bilməsi, biliklərin sintezinə kömək etməsi, şagirdlərin dərslərdə fəal iştirakı üçün çoxsaylı imkanlar yaradır. Həmçinin, fərqli düşünmə tərzinin yaranmasına yardımçı olaraq, müxtəlif tədris üsullarını və əqli səviyyələri əhatə edir. İnteqrasiya faktlara və rəqəmlərə istinad etmədən, fənlərarası məntiqi əlaqələrə əsaslanaraq, şagirdlərdə anlayışları və terminləri dərk etməkdə aparıcı mövqeyə malik ola bilər. Müasir təlim prosesində inteqrasiya növlərindən, yeni şaquli və üfüqi inteqrasiyadan istifadə, fənlərarası və fənn daxili inteqrasiya çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Modern təhsil tipində təlimin formaları zənginliyi və müxtəlifliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Kurikulumlarda təlim forması və üsullarına təlim strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi yanaşılır, onların mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri yeni tələblər əsasında qurulur. Nümunəvi təlimin özünəməxsus xüsusiyyətləri və fəal dərslərin tipi, onun metodikası, prinsipləri və əsaslandığı amillər qloballaşmaya uyğun müstəvidən və prizmadan aparılır.

XXI əsrdə təhsil, tarixin tədrisi metodikası bir sıra inkişaf xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir; 1. Qloballaşma, dünya miqyasında yayılma, 2. Texniki tərəqqinin tətbiqi. 3. Test üsulunun tətbiqi, 4. Avropa-Qərb təhsil sistemində inteqrasiyanın genişləndirilməsi. 2005-ci ildən yeni konsepsiya-Təhsil sektorunun inkişafı layihəsi işlənilib hazırlanmağa başladı ki, bu layihə bir sıra amillərlə şərtlənir: 1. Müəllim hazırlığı, 2. Fasiləsiz təhsil, 3. Strateji fəaliyyət istiqamətləri (prioritet sahələr), 4. Strateji yanaşma-əməllərin formalaşması, metodların tez-tez dəyişməməsi, 5. Sənədin, materialın quruluşunun önəmli olması. Müasir təlimdə yeni yanaşmanın bir sıra prinsipləri var: şəxsiyyətyönümlü təlim prinsipi, fəal idrak prinsipi, inkişafetdirici təlim prinsipi, qabaqlayıcı təlim prinsipi, təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi, əməkdaşlıq prinsipi, dialoji təlim prinsipi, humanistlik prinsipi və s.

XIV Bölmə

TƏHSİL FƏLSƏFƏSİ VƏ DƏYƏRLƏR, TARİX TƏLİMİNDƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Müasir təhsil fəlsəfəsi bir sıra amilləri öyrənmək və müəyyənləşdirmək üçün zəruri olmaqla yanaşı, inkişafı təmin etmək, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək, həmçinin düzgün seçim etmək üçün ehtiyacı da təmin edir. Qloballaşan dünyada təhsilin əsas məqsədi insan ehtiyaclarının təmin edilməsi, real seçimlər, intellektual ehtiyacların ödənilməsinin təminatı, tərbiyəyə əsaslanaraq, təhsilin əsas xüsusiyyətinə çevrilən daim inkişaf etmədir. Təhsil fəlsəfəsinin cərəyanları:

- a) Perennializm (realizm-daimilik) cərəyanı;
- b) Eksistensializm (mövcudilik) cərəyanı;
- c) Proqressivizm (irəliçilik-praqmatizm) cərəyanı;
- d) Essensializm (əsasilik) cərəyanı.

XV Bölmə

İKT (İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları) VƏ TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI

Dünyada təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması məsələsi 1995-ci ildən aktual bir problem kimi ortaya çıxmışdır. İnformasiya texnologiyalarına əsaslanan amillər belə səciyyələndirilir: təlim prosesini təşkil etmək, təlim vasitələrini hazırlamaq, yeni materialın öyrədilməsi üçün şagirdlərin biliklərinə kompüterlə nəzarət etmək, internet şəbəkəsindən informasiyanın alınması və onunla işləmək, İKT vasitəsilə təlim sisteminin əsas komponentlərinin keyfiyyətə modernləşdirilməsi, hazır kompüter Proqramlarından istifadə edilməsi və s. Dünya ölkələri ilk növbədə, bu prosesə müəllimlərin hazırlığından başlayırlar, çünki təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması çox mürəkkəb və zəhmət tələb edən bir iş, müəllim isə təhsilin qurucusu, əsas aparıcı qüvvəsidir.

Alimlərdən E. Məsudə, T.P. Voronina, A. Toffler və başqaları hesab edirdilər ki, cəmiyyətdə kompüterləşmə prosesi insanlara informasiya mənbələrinə daxil olma imkanı verəcək, təhsilin keyfiyyəti və mahiyyəti dəyişəcəkdir. Respublikamızda təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasının aktual məsələlərdən biri olması, ölkəmizin təhsil sahəsində dünyada gedən inteqrasiya proseslərinə qoşulması, müasir texnologiyaların təhsilimizdə tətbiq və istifadə edilməsinin getdikcə daha geniş vüsət aldığı göstərir. Təhsil sistemimizin informasiyalaşdırılması ilə bağlı imzalanmış Dövlət Proqramları bu sahənin inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Bu proqramların tətbiq olunması nəticəsində təhsil müəssisələrinin xeyli hissəsi kompüter və metodiki proqram vasitələri ilə təchiz edilmiş, kompüter mərkəzi və elektron kitabxanaların hazırlanması sahəsində müəyyən addımlar atılmışdır. İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarından yalnız lazım olan informasiyanın alınması məqsədi ilə deyil, həm də təhsil prosesinin özünün modernləşdirilməsində də istifadə olunur. Orta ümumtəhsil məktəblərində istifadə olunan

tədris proqramları ildən ilə təkmilləşir və genişlənir. Orta təhsil sisteminin inkişafı üçün müəllim və şagird arasında qarşılıqlı təsiri təmin edən və məktəblilərin dərk etmə aktivliyini stimula edən xüsusiləşdirilmiş təhsil avadanlıqları xüsusi məna kəsb etmiş olur. Müasir İKT şagirdlərə informasiya ilə daha çox zəngin olan obyektlər, şəkillər, videofraqlar, materialların mürəkkəb strukturları və onların kombinasiyalarını təqdim edir ki, bunlar internet və digər intellektual kompüter şəbəkələri vasitəsilə əldə oluna bilər. Şagirdlərlə aparılan sorğular da tədrisdə İKT-nin istifadəsinin onlarda özünə inamı və fənnə marağı artırdığını sübut edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə edilməsi bunu deməyə əsas verir ki, təhsil sahələrində multimedia xarakterli texnologiyalar geniş arenada tətbiq edilir. «Multimedia» sözünün kökü latın sözü olan «multum», yəni çox və «medium», yəni «diqqəti toplama» sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Multimedia informasiyanın bir neçə növünü özündə birləşdirən elektron daşıyıcısıdır (mətn, təsvir, animasiya) və s. S.Q. Qriqoryev və V.V. Qrinşkin «multimedia» ya belə izah verirlər: «Multimedia – bu, istifadəçiyə (eyni zamanda, həm oxucu, həm dinləyici, həm də tamaşaçıya çevrilən) daha effektiv təsir göstərmək məqsədiylə müxtəlif proqram və texniki vasitələrdən istifadə edən informasiya texnologiyaları spektridir. « Belə texnologiyalar xətti və qeyri-xətti təsnifatlaşdırılır. Xətti texnologiyaların məzmununa şəxs heç cür təsir göstərə bilməz, məsələn, kino, xronika, sənədli film və s. Qeyri-xətti texnologiyalarda isə məzmunla təsir etmək mümkündür ki, bu da «interaktivlik» adlanır.

İnformasiya texnologiyalarından istifadənin inkişaf mərhələləri olmuşdur ki, onları belə xarakterizə etmək olar: I mərhələ: 1945-ci il – 1960-cı illərin əvvəlləri. Bu ideya 1945-ci ildə amerikalı alim Vanniver Buş tərəfindən təklif olunan «MAMEX» yaddaşının təşkil edilməsi konsepsiyası hesab edilir. O, informasiyanı formal əlamətlərinə görə deyil, onun məna tərkibinə görə axtarışını nəzərdə tuturdu. II mərhələ: 1960-cı illərin əvvəli – 1975-ci illərdir ki, bu multimedia əlavə-

lərinin izlənməsi prosesi kimi səciyyələnir. III mərhələ: 1975-1990-cı illərin əvvəllərini əhatə edir və özündə mətn, qrafika, rəqəmsal nitq, səsyzılışını, şəkilləri, cizgi filmlərini, videoklipləri və s. birləşdirən texnologiyaların yayılması prosesini əks etdirir. Bu dövr həm də personal (fərdi) kompüterlərin artması, imkanların genişlənməsi ilə səciyyələnir. IV mərhələ: müasir mərhələdir ki, XX yüzilliyin 90-cı illərindən bu günə kimi davam edir. Bu mərhələ Hipermedianın yaranması; tədris materiallarının təqdim edilməsi, şaxələnməsi və genişlənməsi ilə səciyyəvidir.

Artıq innovasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı yeni bir terminin «Pedaqoji texnologiya»nın yaranmasına səbəb olmuşdur. V.P. Bespalkoya görə, pedaqoji texnologiya-təlim prosesinin həyata keçirilməsinin texnikasıdır. Bu, təlimin planlaşdırılan nəticələrinin əldə edilməsi prosesinin təsviridir, təlim vasitələrinin, forma, metod, tərbiyə üsullarının xüsusi yığılımı və komponentləşdirilməsini müəyyən edən pedaqoji-psixoloji göstərişlərin toplusudur. İnnovasiya texnologiyalarının tətbiqi məqsədyönlü və sistemli olmalıdır, həm də təhsilin tərkib hissələrini özündə birləşdirməlidir; təlimin məzmununu, qarşılıqlı təsir vasitələrini, təlim prosesinin təşkilini, şagird-müəllim və tələbə-müəllim münasibətlərini, fəaliyyətin nəticəsini və s. əhatə etməlidir. İKT vasitələri öz geniş imkanları ilə təhsil prosesini xeyli sadələşdirir, onu dinamik və çevik edir. «Müəllim – şagird – dərslik» tədris modelinə kompüterin də əlavə edilməsi tədris prosesini individual proqram üzrə təşkil etməyə, uşağın dərslə marağını və istəyini stimullaşdırmağa imkan verir. İnnovasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə interaktiv rejimdə keçirilən dərslərdə şagirdlər həmişə mərkəzi fiqur olurlar. Müəllim, əsasən, şagirdin konsultantı, onun fərasətini və orijinal bacarığını qiymətləndirən, şagirdi aktivliyə, müstəqilliyə, təşəbbüskarlığa həvəsləndirən fasilitator kimi çıxış edir. Belə dərslər passiv, utancaq, müəyyən fiziki və ya psixoloji qüsuru olan şagirdlərin dərslə prosesinə aktiv qoşulmasına şərait yaradır, onda özünə inamı bərpa edir.

Elektron təlimin inkişafında dünya təcrübəsinə əsaslanan

avropalılar «Biliklər üzərində qurulan Avropa» şüarı altında işləyirlər, onlarda təhsilin bütün milli inkişaf proqramları ilə tam inteqrasiyası müşahidə olunur. Təhsilin informasiyalaşdırılması bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsini tələb edir: təhsil müəssisələrinin yeni informasiya texnologiyaları ilə təminatı; pedaqoji kadr hazırlığının yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması; müxtəlif fənlər üzrə elektron tədris resurslarının yaradılması; məktəb saytlarının yaradılması və s. Təhsil müəssisələrinin kompüterləşdirilməsi informasiyalaşdırmanın birinci mərhələsidir, ikinci əsas məsələ isə savadlı, informatikani dərindən bilən, İKT ilə müstəqil və sərbəst işləməyi bacaran müəllim kontingentinin olmasıdır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi təhsilin keyfiyyətinə və müasir dünyada tələb olunan biliklərə və bacarıqlara malik vətəndaşların formalaşmasına birbaşa təsir edir. Təhsil sahəsinin informasiyalaşdırılması keçici bir mərhələ deyil, inkişafın tələbidir. İnformasiyalaşmış cəmiyyət isə hər bir insana bütün həyatı boyu keyfiyyətli təhsil almaq imkanı verməlidir. Hal-hazırda bu yönümdə görülən işlər tədrisin mütərəqqi kommunikativ metodikalarının inkişafında mühüm rol oynamaqdadır.

Təhsildə informasiya texnologiyalarının tətbiqinin ən vacib xüsusiyyətləri təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, peşayönümünün adekvat müəyyən edilməsi, təhsil aurasının genişlənməsi və texnoloji təlim sistemlərinin təhsildə tətbiqinin effektivliyindən ibarətdir. Hər bir tarixi mərhələdə cəmiyyətin tərəqqisi bilavasitə təhsilin inkişafından və onun əhəmiyyətinin düzgün qiymətləndirilməsindən asılı olmuşdur. Bütün dövrlərdə cəmiyyətin tələbatı təhsilin inkişafını sürətləndirmiş, elmi-texniki tərəqqi isə təhsil sistemi qarşısında həlli vacib daha mürəkkəb vəzifələr qoymuşdur. Qloballaşmanın geniş vüsət aldığı informasiya cəmiyyətində sosial-iqtisadi fəaliyyət sahələrində rəqabətin gücləndiyi, habelə zaman ötdükcə təbii resursların azaldığı müasir dövrdə təhsilin rolu artmaqdadır. Təsədüfi deyil ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı XXI əsri «təhsil əsri» elan etmişdir. Yüksək intellektə malik insan kapitalının

formalaşmasında, davamlı inkişafa zəmin yaradan güclü iqtisadiyyatın qurulmasında təhsilin rolu indiki qədər heç vaxt aktual olmamışdır.

Müasir dünyada hər bir ölkənin uğurlu gələcəyi həmin ölkənin təhsil səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Təcrübə göstərir ki, təbii sərvətlərin bolluğu dövlətin inkişafının əsas göstəricisi deyil, başlıcası, bu sərvətlərin cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olan insan kapitalına çevrilməsini təmin etməkdir. Bu, hazırkı mərhələdə təhsil sisteminin zəruri vəzifəsidir. ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya və digər inkişaf etmiş ölkələr malik olduqları maddi resurslardan daha çox təhsil sisteminin yetişdirdiyi insan kapitalından böyük gəlir əldə etmişlər. Təhlillər sübut edir ki, bu ölkələrdə inkişafa təsir göstərən amillər içərisində təhsilin çəkisi hiss olunacaq dərəcədə yüksəkdir. Modern cəmiyyətdə insan inkişafının qiymətləndirilməsində iqtisadi indikatorlarla yanaşı, təhsil göstəriciləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşan dünyada müstəsna əhəmiyyət kəsb edən və xüsusi aktuallığı ilə seçilən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) tərəfindən minilliyin məqsədlərindən biri kimi müəyyənləşdirilən davamlı insan inkişafı konsepsiyası hazırda dünyada ən mühüm prioritetə çevrilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev «Təhsil Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyasının ən öncül istiqamətlərindən biridir»- deməklə, təhsilin inkişafetdirici aspektinin yüksəldilməsi ilə bağlı təhsil işçiləri qarşısında çox ciddi vəzifələr qoymuşdur.

Müasir dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də həyatın bütün sahələrinin informasiyalaşması, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istisnasız olaraq, hər bir fəaliyyət sahəsinə nüfuz etməsidir. Hazırda İKT-dən istifadə bacarıqlarına yiyələnmədən inkişafa nail olmaq mümkün deyil. Yaşadığımız dövrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın və demokratiyanın inkişafının, sosial-iqtisadi problemlərin həllinin, yoxsulluğun azaldılmasının əsas göstəricilərindən hesab olu-

nur. Tarixin tədrisi prosesində də İKT-dən istifadənin özünəməxsus xüsusiyyəti ondadır ki, burada kompüter təkcə müəllim əməyini yüngülləşdirən, onu daha səmərəli edən bir vasitə olmaqdan əlavə, həm də öyrənmə obyektidir. İKT vasitələrinin metodiki imkanları o qədər genişdir ki, bütün fənlərin, o cümlədən tarix fənninin tədrisində ondan istifadə etməyə imkan verir. Təhsil sahəsində informasiya texnologiyalarının zəruriliyini dikte edən əsas amillərdən biri, təhsil pilləsindən asılı olmayaraq, bütün təhsilalanlarda informasiya texnologiyalarından istifadə vərdişlərini formalaşdırmaqdır.

Son dövrlər informasiya texnologiyalarının inkişafı və İnternetin yaranması tədris prosesində əvvəlki texnologiyalardan fərqli olaraq, tarixin tədrisi prosesində də görünməmiş imkanlar açmışdır. Belə ki, yeni kompüter texnologiyaları yalnız tarix fənninin tədrisi prosesinə yeni keyfiyyətlər gətirmir, onlar həm də ümumilikdə, tarixin tədrisinin müasir standartlara uyğun aparılmasını təmin edir, təhsil sisteminin idarə olunmasında əvəzolunmaz rol oynayır. Təhsilin informatlaşması ənənəvi təhsili yeni çalarlarla zənginləşdirir, İKT əsaslı təlim prosesində operativ əks-əlaqə baxımından öyrədən və öyrənənin yeni interaktiv tərəfdaşlığı meydana gəlir. Artıq müəllim şagird üçün informasiya mənbəyi deyil, ona istiqamət verən fasilitatordur. Müəllimin əks-əlaqə yaratmaq, şagirdin biliyini qiymətləndirmək imkanı tədrisçin məhdudlaşır, bu imkanların bir qismi (bəzən hamısı) İKT vasitələrinə transfer olunur. Bu zaman müəllim daha çox məsləhətçi-tyutor funksiyası daşıyır. Müəllim şagirdlərinə informasiya ötürülməsinə vaxt sərf etmir, tədris materialının şagirdlərə nəql edilməsi, fərdi qaydada mənimsənilmiş tədris materiallarının onlardan qəbul edilməsi (tapşırıqların yoxlanılması, dərsin sorğusu və s.) kimi mərhələlərə vaxt itirilmir. Qazanılan əlavə vaxt ərzində şagirdlər digər yaradıcı məsələlərin həllinə imkan qazanırlar. Beləliklə, tədris-informativ qarşılıqlı əlaqənin strukturu tədrisçin dəyişir, informasiya – təhsil mühiti formalaşdıqca öyrədən, öyrənən və İKT vasitələri arasında yeni səviyyəli informasiya mübadiləsi imkanları yaranır.

Məktəb tarix kursunda, metodiki prosesdə hansı vasitələrdən, texnologiyalardan istifadə edilməsindən asılı olmayaaraq, insan amili, müəllimin şəxsiyyəti həlledici rola malikdir, heç bir texnologiya canlı müəllimi əvəz edə bilməz. Bununla belə, «klassik hazırlıqlı müəllim» bu gün virtual mühitdə işləyə bilmirsə, o, zamanın inkişafından və öz şagirdlərindən geri qalacaq, tədrisən nüfuz və peşəkarlığını itirəcəkdir. Bu səbəbdən bütün müəllimlər kimi tarix müəllimi də daim inkişafda olmalı, real həyatın tələblərinə cavab verməyi bacarmalıdır. Bu mənada müəllim hazırlığı dəyişən zamanın, informasiya cəmiyyətinin sürətlə dəyişən tələblərinə uyğun olmalıdır. Təhsil müəssisələri bu gün yeni formatlı müəllim – informasiya cəmiyyətinin müəllimini hazırlamalıdır. Bunun üçün isə həmin təhsil müəssisələrində universitetdaxili informasiya təhsil məkanı, bu məkanda yüksək peşəkarlıqla işləyə bilən professor-müəllim heyəti formalaşmalıdır.

Yeni texnologiyalar vasitəsilə müəllimlər tədris metodlarını daha da təkmilləşdirmək imkanı əldə edir, «XXI əsr bacarıqları»na malik yeni nəsil yetişdirə bilirlər. Məhz bu səbəbdən müəllimlərlə aparılan təlimlərin əsas məqsədi onlara texnologiyalardan səmərəli istifadə etməklə müasir təlim metodlarına yiyələnmək və bu metodları öz dərslərində tətbiq etməkdir. İKT-nin təhsildə tətbiqi və inteqrasiyası Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına birbaşa təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir.

Son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 21 avqust tarixli 355 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)» xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Proqramın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə təhsilin keyfiyyəti-

ni yüksəltməyə xidmət edən, bütün pillə və səviyyələrdə vətəndaşların təhsil almaq imkanlarını təmin edən, ölkə təhsil informasiya sisteminin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasına imkan verən vahid təhsil informasiya mühitini yaratmaq və əhalini informasiyalaşmış cəmiyyətə hazırlamaqdır.

Proqram elektron dərsliklərin, elektron kitabxanaların, rəqəmli tədris resurslarının işlənib hazırlanması, yayılması və tətbiqi, təhsil sisteminin informasiya infrastrukturunun formalaşdırılması, informasiya texnologiyalarına əsaslanmaqla təhsilin müasir məzmununun işlənib hazırlanması, informasiyalaşdırma prosesinin elmi-metodiki təminatı, şagirdlər üçün məsafədən təhsil xidmətinin (distant), təhsil portalının və saytlarının yaradılması, Azərbaycan dilində olan tədris nəşrlərində və elmi-metodiki nəşrlərdə İKT sahəsi üzrə müasir terminologiyanın hazırlanması və s. məsələləri əhatə edirdi. Ölkəmizin təhsil tarixində ilk dəfə olaraq fənlər üzrə elektron təlim materialları və əyani vəsaitlər hazırlanıb məktəblərə çatdırılmış, bir neçə məktəbdə «elektron məktəb» layihəsinə başlanmışdır. Layihənin əsas məqsədi təhsilin inkişafı və müasirləşdirilməsi, məktəbin idarə edilməsi prosesində və tədrisdə informasiya texnologiyalarının geniş istifadəsinin təmin olunmasıdır. Bu layihə məktəbdə çevik idarəetməyə, valideyn-məktəb əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, şagirdlərin dərəcə davamiyyətinə nəzarətə, məktəblərarası elektron əlaqələrin genişlənməsinə, şagirdlərin nailiyyətləri barədə məlumatlandırmaya zəmin yaratmışdır.

Bu proqramın qəbul edilməsi ilə təhsil sisteminin vahid informasiya məkanı qurulmuş, kompüter texnikası əsasında qurulan yeni informasiya texnologiyaları mənimsənilmiş və onun bütün imkanlarından istifadə olunmuşdur. Ölkənin təhsil sisteminin səmərəli idarə olunması təmin edilmiş, elmi-metodiki işlərin səmərəliliyi artırılmış və beynəlxalq informasiya şəbəkələri vasitəsilə dünya ölkələrinin təhsil müəssisələri ilə səmərəli əlaqələr yaradılmış, müəllim və şagirdlər müasir informasiya texnologiyalarının imkanlarından bəhrələnməyə başlamış, ümumtəhsil məktəbləri kompüterlərlə təchiz edilmişdir.

Ötən dövr ərzində ölkədə informasiya və kommunikasiya

texnologiyalarının təhsil sistemində inteqrasiyası və təhsil prosesinin məzmunca modernləşməsi sahəsində bir sıra əməli işlər görülmüşdür. Bütün təhsil pillələri üçün İKT üzrə proqramlar hazırlanıb təsdiq edilmiş, distant təhsil üzrə eksperimentlər aparılmağa başlanılmışdır. Hazırda təhsil portalının informasiya resursları formalaşmaqdadır, bəzi təhsil müəssislərinin saytları yaradılmış və aktiv halda saxlanılır. Bütün bunlarla bərabər, ölkənin təhsil sistemində müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin hazırkı səviyyəsi istər dinamik inkişaf edən iqtisadiyyatımızın mövcud imkanları, istərsə də dünya təhsil məkanına inteqrasiya baxımından qənaətbəxş hesab edilə bilməz.

Bununla yanaşı, multimedia xarakterli dərsliklərin və digər tədris vasitələrinin işlənilməsi, yayılması və təhsil prosesində tətbiq olunması ləngiməkdədir, İKT-nin tətbiqi üzrə elmi-metodiki bazanın təkmilləşdirilməsi, ümummilli səviyyədə vahid elektron təhsil məkanının təşəkkül tapması günün əsas tələbi olaraq qalır.

Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin islahatları ilə bağlı ən aktual məsələlərdən biri İKT tətbiq etməklə, təhsilin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsidir. Bu sırada təhsildə İKT-nin tətbiqi sahəsində yerli özünüidarə və dövlət orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, təhsil sahəsində effektiv idarəetmə üçün zəruri olan və bu sahənin vəziyyətini xarakterizə edən elektron məlumat bazası sistemi hazırlanıb, tamamlanması xüsusi diqqət tələb edir.

Tədris prosesində İKT-dən istifadənin özünəməxsus xüsusiyyəti ondadır ki, burada kompüter təkcə müəllim əməyini yüngülləşdirən, onu daha səmərəli edən bir vasitə olmaqdan əlavə, həm də öyrənmə obyektidir. İKT vasitələrinin pedaqoji imkanları o qədər genişdir ki, bütün fənlərin tədrisində ondan istifadə etməyə imkan verir. Təhsil sahəsində informasiya texnologiyalarının zəruriliyini diktə edən əsas amillərdən biri, təhsil pilləsindən asılı olmayaraq, bütün təhsilçilərdə informasiya texnologiyalarından istifadə vərdişlərini formalaş-

dırmaqdır.

Pedaqoji prosesdə hansı vasitələrdən, texnologiyalardan istifadə edilməsindən asılı olmayaraq insan amili, müəllimin şəxsiyyəti həlledici rola malikdir, heç bir texnologiya canlı müəllimi əvəz edə bilməz. Bununla belə, «klassik hazırlıqlı müəllim» bu gün virtual mühitdə işləyə bilmirsə, o, zamanın inkişafından və öz şagirdlərindən geri qalacaq, tədricən nüfuz və peşəkarlığını itirəcəkdir. Bu səbəbdən müəllim daim inkişafda, real həyatın tələblərinə cavab verməyə hazır olmalıdır. Bu mənada müəllim hazırlığı dəyişən zamanın, informasiya cəmiyyətinin sürətlə dəyişən tələblərinə uyğun olmalıdır. Pedaqoji təhsil müəssisələri bu gün yeni formatlı müəllim – informasiya cəmiyyətinin müəllimini hazırlamalıdır. Bunun üçün isə pedaqoji təhsil müəssisələrində universitetdaxili informasiya təhsil məkanı, bu məkanda yüksək peşəkarlıqla işləyə bilən professor-müəllim heyəti formalaşmalıdır.

Yeni texnologiyalar vasitəsilə müəllimlər tədris metodlarını daha da təkmilləşdirmək imkanı əldə edər, «XXI əsr bacarıqları»na malik yeni nəsil yetişdirə bilirlər. Məhz bu səbəbdən müəllimlərlə aparılan təlimlərin əsas məqsədi onlara texnologiyalardan səmərəli istifadə etməklə müasir təlim metodlarına yiyələnmək və bu metodları öz dərslərində tətbiq etməkdir. İKT-nin təhsildə tətbiqi və inteqrasiyası Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına birbaşa təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir.

Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan fənlər üzrə elektron tədris resurslarının hazırlanması prosesində bir sıra ciddi çətinliklər olmuşdur. Adi tədris materiallarından (kitablardan) fərqli olaraq elektron tədris resursları müasir texnikanın nailiyyətlərini, bütün tədris proqramını və keçilən mövzuya aid digər əlavə materialları, tədris metodikasını, dizayn və bədii keyfiyyəti özündə cəmləşdirən mürəkkəb bir məhsuldur. Bu istiqamətdə Təhsil Nazirliyi tərəfindən səylər artırıldı və müxtəlif təşkilatlar tərəfindən ayrı-ayrı fənlər üzrə hazırlanmış audiovizual elektron vəsaitlərin nümunələri Təhsil Nazirliyinə

təqdim olunmuşdur. Həmin vəsaitlərin tədris proqramlarına uyğunluğunu və multimedia sistemlərinin tələblərinə cavab verib-vermədiyini müəyyənləşdirmək məqsədilə Təhsil Nazirliyində bu sahədə tanınmış alim və mütəxəssislərdən ibarət Ekspert Komissiyası yaradılmışdır. Eyni zamanda Nazirlikdə «Elektron tədris nəşrləri və resurslarının ekspertizası və onlara Təhsil Nazirliyinin qrifinin verilməsi qaydaları haqqında «Müvəqqəti Əsasnamə» təsdiq olunmuşdur.

Müasir təhsil texnologiyalarının genişmiqyaslı tətbiqi, ilk növbədə, təhsil müəssislərinin kompüter avadanlığı ilə təminatının köklü şəkildə yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Şagird (tələbə) kompüter nisbətinin bütövlükdə ölkə üzrə, xüsusilə də bölgələrdə və kənd yerlərində optimallaşdırılması qarşıda duran ən vacib problemlər sırasındadır. Lakin bu gün ölkənin təhsil sisteminin bütün pillələrində kompüterlərə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi zərurəti ilə yanaşı, İKT avadanlığının daha səmərəli istifadə olunmasının, o cümlədən texniki nəzarət və dəstək sisteminin təkmilləşdirilməsinin aktuallığı qabarıq şəkildə hiss olunur. Bununla yanaşı, multimedia xarakterli dərsliklərin və digər tədris vasitələrinin işlənilməsi, yayılması və təhsil prosesində tətbiq olunması ləngiməkdədir, İKT-nin tətbiqi üzrə elmi-metodiki bazanın təkmilləşdirilməsi, ümummilli səviyyədə vahid elektron təhsil məkanının təşəkkül tapması günün əsas tələbi olaraq qalır.

Kurikulum təhsil haqqında konseptual sənəd olub, Vətən tarixi və ümumi tarix fənni kurikulumlarını əhatə etməklə, onların xarakterik cəhətlərini, bu fənlərin məqsəd və vəzifələrini, əhəmiyyətini, fənnin özünəməxsus cəhətlərini, ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələri üzrə ümumi təlim nəticələrini, fənn üzrə məzmun xətlərini və onların əsaslandırılmasını, hər bir sinif üzrə ümumi təlim nəticələrini (əsas məzmun standartlarını), fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanı, təlim strategiyalarını, qiymətləndirmə nümunələrini əhatə edir.

XVI Bölmə

KURİKULUM. FƏNN KURİKULUMLARI VƏ TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI

Kurikulum təhsil haqqında konseptual sənəd olub, Vətən tarixi və ümumi tarix fənn kurikulumlarını əhatə etməklə, onların xarakterik cəhətlərini, bu fənlərin məqsəd və vəzifələrini, əhəmiyyətini, fənnin özünəməxsus cəhətlərini, ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələri üzrə ümumi təlim nəticələrini, fənn üzrə məzmun xətlərini və onların əsaslandırılmasını, hər bir sinif üzrə ümumi təlim nəticələrini (əsas məzmun standartlarını), fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanı, təlim strategiyalarını, qiymətləndirmə nümunələrini əhatə edir.

Dünya təcrübəsində kurikulumların hazırlanması istiqamətində aparılan araşdırmalar tətbiqi araşdırmalar hesab olunur. Bu sənəd birbaşa pedaqoji prosesi təşkil edənləri, onu həyata keçirənləri istiqamətləndirir. Ölkəmizdə hazırlanmış kurikulumlar da həmin xarakterə malik olması ilə fərqlənir. Dünyada kurikulum nəzəriyyəsinin formalaşdırılması istiqamətində indiyədək xeyli sayda tədqiqatlar aparılmışdır. Bu nəzəri tədqiqatlar, heç şübhəsiz, kurikulumların hazırlanmasına, zaman-zaman onların yeniləri ilə əvəz olunmasına imkan yaratmışdır.

Azərbaycanda kurikulum yaradıcılığı prosesinə başlanarkən ənənəvi olaraq təhsilin müxtəlif sahələrinə aid aparılmış tədqiqatlara, eyni zamanda beynəlxalq miqyasda kurikulumların nəzəri və praktik problemləri ilə bağlı araşdırmalara istinad olunmuşdur. Nəticədə bu gün təhsilimizin müasir inkişaf səviyyəsini ifadə edən və praktik əhəmiyyəti ilə fərqlənən kurikulumlar meydana çıxmışdır.

Məlum olduğu kimi, kurikulumlarda ilkin olaraq, təlimin məzmunu öz əksini tapır. Təlimin məzmunu ənənəvi proqramlardan fərqli olaraq, nəticələr formasında verilir, bu nəticələr şagirdlərin yiyələnəcəkləri bilik və fəaliyyəti konkret ifadə etməklə çox şəffaf xarakter daşıyır. Mahiyyət etibarilə bacarıq-

lardan ibarət olan bu nəticələr minimum tələb kimi təsdiq olunduğundan həm də standart hesab edilir. Hər bir dərslük yazmaq istəyən, təhsili idarə edən, məktəb kurikulumlarını hazırlayan və nəhayət, təlim prosesinin təşkilatçısı olan şəxs bu nəticələrin əldə olunması üçün özünəməxsus metodik sistem hazırlaya bilər. Bu zaman nəticələr bir standart olaraq hamı üçün nailiyyətin ölçü vahidi kimi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bunlar isə nəticələrdən ibarət məzmun standartlarının əvəzsiz praktik əhəmiyyətə malik olmasını sübut edir.

«Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları» kitabının ikinci hissəsindəki «Təlim strategiyaları», eləcə də «Şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi» bölmələri də bilavasitə dərslük müəlliflərinin, müəllimlərin praktik fəaliyyətini istiqamətləndirmək məqsədi ilə verilmişdir. Bütün bunlar hazırlanmış kurikulumların pragmatik xarakterini daha da gücləndirir.

NƏTİCƏ

Bəşəriyyətin özünüdərkində tarixin rolu əvəzolunmazdır, tarix daşdığı mənə yükü çox zaman müəyyən maddi və mənəvi dəyərləri əldə etməyə imkan verən vasitə kimi çıxış edir. Müasir dövrdə tarixin tədrisindən gözlənilən nəticələr şagird şəxsiyyətinin inkişafına təkanverici təsir göstərmək, onu dəyişən dünyanın nəbzini tuta bilən şəxsinə çevirmək, öz soy-kökünə, öz daxili məninə sadıq şəxsiyyət yetirməkdən ibarətdir. Dünyada gedən qloballaşma həyatın bir çox sahələrinə öz təsirini göstərir. Təhsildə aparılan islahat məhz həmin zərurətdən yaranmışdır. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənib onlardan səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur. İndi təlim-tərbiyə prosesində şəxsiyyət anlamı daha demokratik şəkildə dərk edilir. Şagirdin subyekt olması müasir dövrün çox səslənən və bəzən mübahisələrə səbəb olan məsələlərindəndir. Dərs vəsaitində müxtəlif tədqiqatçı-alimlərin, tarixçilərin fikirləri müqayisə edilərək, tarixə, tarixin tədrisi metodikasına elm, ictimai inki-

şaf prosesi, ictimai-siyasi hadisələrin xronoloji ardıcılıqla təsviri, ibrət dərsi, əxlaq və tərbiyə məktəbi və s. prizmalardan yanaşılmışdır.

Tarix təliminin amilləri arasında qanunauyğun əlaqə və asılılıq vardır. Bütöv təlim prosesində bu ünsürlər qarşılıqlı vəhdətdə özünü göstərir. Hər bir əvvəlki amil özündən sonrakıları şərtləndirir, hər bir sonrakı amil özündən əvvəlkilərə istinad edir. Təlimin məqsədi onun məzmununu şərtləndirir. Onlar bir yerdə vasitə, metod və formaları müəyyən edir. Təlimin gedişinə nəzarət məqsədin yerinə yetirilməsinə, fəaliyyəti tənzimləməyə xidmət göstərir. Təlim prosesinin bütün ünsürləri birlikdə nəticəni təmin edir. Nəticədə fəal təlimdən istifadə etməklə dərslərin yeni təlimə uyğun qurulması müəllim və şagird fəaliyyətinin səmərəsini artırır. Şagirdlərdə müstəqil düşünmə bacarığı, başqalarının fikrinə hörmətlə yanaşma, məntiqi təfəkkürün inkişafı, çeviklik, hadisələri təhlil etmə, müqayisə aparma, nəticə çıxartmaq, keçmiş mövzu ilə yeni mövzunun əlaqələndirilməsi, tarixi ardıcılıq faktlarını izləmək, dövrlər üzrə müqayisə, tədqiqat aparmaq, mövzunun yeri və rolunun nədən ibarət olduğunu mənimsəmək kimi bacarıqları formalaşdırır.

Tarixi tədrisi şagirdlərdə ünsiyyət qurmaq və əməkdaşlıq etmək kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərin, mühakimə yürütmək, qoyulmuş problemə fərqli baxış nümayiş etdirmək, öz nöqtəyi-nəzərini əsaslandırmaq, hüquqlarını qorumaq, başqalarının hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq, dövlət, cəmiyyət və xalq qarşısında vəzifələrinə məsuliyyətlə yanaşmaq bacarığının formalaşmasına xidmət edir.

Tarixin tədrisi, həmçinin şagirdlərə cəmiyyətin inkişafı, xalqların tarixi haqqında bol informasiya verməkdən daha çox onları həmin informasiyalardan baş açmaq, zehni və əməli fəaliyyətlərini məntiqi-elmi əsaslarla təşkil etmək, cəmiyyətdə öz yerini tutmaq bacarıqlarını aşılamağa xidmət edir.

BİBLİOQRAFIYA

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYATIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

GİRİŞ

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 26 aprel tarixli 72 sayılı qərarı: «Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartlarının təsdiq edilməsi haqqında,
2. 1999-cu ildə qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı»
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 21 avqust tarixli 355 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)» sərəncamı.
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Kurikulumla bağlı qəbul etdiyi 233 sayılı sənəd (2006 30 oktyabr),
5. «2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı»
6. Azərbaycan Respublikasının Yeni Təhsil Qanunu (2009 -cu il 19 iyun). «Hüquq» nəşriyyatı, 2009, 80 s.
7. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı.
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabinetinin 2010-cu il 23 aprel tarixli 77 sayılı «İllik peşə ixtisas təhsili pilləsinin dövlət standartları və proqramında (kurikulum) dəyişiklik edilməsi haqqında» qərarı.
9. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramlarında dəyişikliklər edilməsi haqqında 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli qərarı.
10. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün tarix proqramları, Bakı, 2000

I Bölmə

1. Bakıxanov A.A. Güllüstani-İrəm. Bakı, 1951
2. Əmirov M.M Tam orta məktəbdə tarixin fəal/imteraktiv təlimi

metodikası.(Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti), Bakı, 2011

3. Иванов В.В. Методология исторической науки. Москва, 1985.
4. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Москва, 1987.
5. Ланглау Ш., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. Санкт-Петербург, 1898.
6. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. Санкт-Петербург, 1910-1913, вып.1-2.
7. Səxarəv Məmmədbəyli Ş., Paşayev N., Azərbaycan SSR-də məktəb tarix tədrisinin inkişafı // «Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi», 1980, №2, s.27-33.
8. Mehdiyev Ə Azərbaycanca tarix tədrisinin inkişafına dair qeydlər // Azərbaycan məktəbi, 1945, s.2-3
9. Cəbrayilov İ.. Tarixin tədrisi metodikas. Bakı, 2006.

II Bölmə

1. Bakıxanov A.A. Gülüstanı-İrəm. Bakı, 2000
2. Fətəliyev X.Q. Məktəblilərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi, Bakı, 1987
3. Məmmədova Ş.R. Mənbəşünaslığın nəzəri problemləri (Metodik vəsait). Bakı, 2001.
4. Məktəb pedaqogikas. (Q.İ.Şukinanın redaksiyası ilə). «Maarif nəşriyyatı», Bakı, 1982 (Tərcümə)
5. Əmirov M.M. Orta məktəbdə tarixin tədrisinin aktual problemləri, Bakı, 2009, 160 s.
6. Болдырев Н.И. Методика воспитательской работы в школе. М., 1975.
7. Бренгейм Э. Введение в историческую науку. СПб., 1908.
8. Бренгейм Э. Философия истории, ее история и задачи. М., 1910.
9. Возрастные и индивидуальные различия памяти. Под ред. А.А.Смирнова. М., 1967.
10. Quliyev S.M. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti, Bakı, 1982
11. Гордин Л.Ю. Поощрения и наказания в воспитании детей. М., 1971.
12. Дидактика средней школы. Под ред. М.А.Данилова и М.Н. Скаткина. М., 1975, гл. 4.

13. Занков Л.В. Наглядность и активизация учащихся в обучении. М., 1960.
14. Muxtarova N.M. Məktəblilərdə milli şüurun və milli ləyaqətin tərbiyəsi üzrə işin sistemi, Bakı, 1993
15. Лихачев Б.Т. Общие проблемы воспитания школьников. М., 1979.
16. Ланглюа Ш.В., Сеньобос Ш. Введение и изучение истории. СПб., 1898.
17. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. СПб., 1913, вып. 2.
18. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975, гл. 4; 5.
19. Методика обучения истории в средней школе. Ч. II, (ответствен. ред. Ф.П.Коровкин), М., 1978.
20. Малькова З.А. Современная школа в США. М., 1971.
21. Рубинштейн С.А. Проблемы общей психологии. М., 1973, ч. II, гл. 1; 2; 5; 6.
22. Стражев А.И. Методика преподавания истории. М., 1964.
23. Сухомлинский В.А. Мудрая власть коллектива. М., 1975.
24. Философия и методология истории. М., 1979.
25. Hüseynov R., Mehdiyeva N., Məktəbdə tarix təhsilinin perspektivləri // İnsan və cəmiyyət, № 1(2), Bakı, 2006

III Bölmə

1. Луначарский А.В. Что такое образование. – В сб.: О воспитании и образовании. М., 1976.
2. Мудрик А.В. О воспитании старшеклассников. М., 1976.
3. Фролов П.Г., Варшавский Л.С. Классный руководитель – организатор воспитательного коллектива. Воронеж, 1974.
4. Məktəb pedaqogikası. Bakı, 1982. Şukina Q.İ. (redak. ilə). Tərcüməçi: Süleymanov, Məmmədov.
5. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе. М., 1968.
6. Əmirov M.M. Orta məktəbdə tarixin tədrisinin aktual problemləri, Bakı, 2009, 160 s.
7. Mehdiyev Ə. Tarix tədrisinin metodikasına dair. Bakı, 1958
8. Дидактика средней школы. Под ред. М.А.Данилова и М.Н.Скаткина. М., 1975, гл. 4.

IV Bölmə

1. Методика обучения истории в средней школе. М., 1978.
2. Vagin A.A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. B., 1973.
3. Методика преподавания истории в средней школе. М., 1986.
4. Paşayev N. Tarix tədrisi metodikası. B., 1972.
5. Mehdiyev Ə. Tarix dərsinin metodikasına dair. B., 1958.
6. Məmmədbəyli Ş.İ. Azərbaycan tarixi dərslərinin bəzi məsələləri. Metodik vəsait, B., 1960.
7. Вагин А.А. Основные вопросы методики преподавания истории в старших классах. М., 1959.
8. Никофоров. Наглядность в преподавании истории. М., 1964.
9. Məlikov A. Tarix xəritələri üzərində işin təşkili, Bakı, 1983
10. Cəbraylov İ. Tarixin tədrisi metodikası, Bakı, 2006.
11. Sazanov T.A. Tarix təlimində əyani vasitələrin tətbiq edilməsi. 1963.
12. Nikiforov D.N. Qədim dünya və orta əsrlər tarixinin tədrisində əyanilik. 1955.
13. Vagin A.A. SSRİ tarixi tədrisində əyanilik. 1952.
14. Методика преподавания истории в средней школе. М., 1986.
15. Методика обучение истории в средней школе. М., 1978.
16. Tarix dərslərində əyani vəsaitdən istifadə edilməsinə dair. Bakı, 1960.

V Bölmə

1. Vagin A.A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı, 1973.
2. Методика преподавания истории в средней школе. М., 1986.
3. Методика обучение истории в средней школе. М., 1978.
4. Paşayev N. Tarix tədrisi metodikası. Bakı, 1972.
5. Методика преподавания истории в средней школе. М., 1986.
6. Hüseynov R., Mehdiyeva N., Məktəbdə tarix təhsilinin perspektivləri // İnsan və cəmiyyət, № 1(2), Bakı, 2006
7. Mehdiyev Ə. Tarix dərsinin metodikasına dair. B., 1958.
8. Məmmədbəyli Ş.İ. Azərbaycan tarixi dərslərinin bəzi məsələləri. Metodik vəsait, B., 1960.
9. Вагин А.А. Основные вопросы методики преподавания истории в старших классах. М., 1959.

VI Bölmə

1. Vagin A.A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı, 1973.
2. Məmmədov T. Dərstdə öyrənilən yeni materialın möhkəmləndirilməsi. Tarix, ictimaiyyət və coğrafiyanın tədrisi, № 4, 1990.
3. Əsədullayev S. Tarixin tədrisi zamanı dərslük üzərində şagirdlərin müstəqil işi. Tarix, ictimaiyyət və coğrafiyanın tədrisi, № 5, 1990.
4. İsayev M. Azərbaycan tarixi tədrisinin bəzi məsələləri. Tarix, ictimaiyyət və coğrafiyanın tədrisi, № 6, 1990.
5. Sadıqov S., Məmmədov O. Şagirdlərdə idrak marağının inkişaf etdirilməsinin səmərəli yolları // «Azərbaycan məktəbi», №2-3, 1991, s. 13-18.
6. Əhmədov B. Diskussiyanın təşkilinə dair // «Azərbaycan məktəbi», №1, 1991.
7. Dayri N.Q. Biliklərin yoxlanılması və sinfin idrak fəaliyyəti. M., 1960.
8. Tarix dərslərində təlimin texniki vasitələrindən istifadə edilməsi. (tədris vəsaiti), Gəncə, 1989

VII Bölmə

1. Методика обучения истории в средней школе. Ч. I, (ответствен. ред. Ф.П.Коровкин), М., 1978.
2. Малькова З.А. Современная школа в США. М., 1971.
3. Рубинштейн С.А. Проблемы общей психологии. М., 1973, ч. II, гл. 1; 2; 5; 6.
4. Стражев А.И. Методика преподавания истории. М., 1964.
5. Сухомлинский В.А. Мудрая власть коллектива. М., 1975.
6. Философия и методология истории. М., 1979.
7. Hüseynov R., Mehdiyeva N., Məktəbdə tarix təhsilinin perspektivləri // İnsan və cəmiyyət, № 1(2), Bakı, 2006

VIII Bölmə

1. Əmirov M.M. Tarixin tədrisində siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması üzrə işin sistemi, Bakı, 2004
2. Cəbrayilov İ. Tarixin tədrisi metodikası, Bakı, 2006.
3. Методика обучение истории в средней школе. Ч. II, (ответст-

- вен. ред. Ф.П.Коровкин), М., 1978.
4. Vagin A.A. Orta məktəblərdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı, 1973.
 5. Tarix dərslərində təlimin texniki vasitələrindən istifadə edilməsi. (tədris vəsaiti), Gəncə, 1989
 6. Агибалова Е.В., Донской Г.М. Методическое пособие по истории средних веков. М., 1978.
 7. Vagin A.A., Speranskaya N.V. Tarix dərslərində sənədli material. V-VII siniflər. L., 1959.
 8. Лейвенгруб П.С. Методическое пособие по истории СССР. VII класс, М., 1978, 103 с.
 9. Hüseynov R., Mehdiyeva N., Məktəbdə tarix təhsilinin perspektivləri // İnsan və cəmiyyət, № 1(2), Bakı, 2006

IX Bölmə

1. Əmirov M.M Tam orta məktəbdə tarixin fəal/imteraktiv təlimi metodikası.(Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti), Bakı, 2011
2. Murzayev V.S. Tarix tədrisində sinif yazı taxtasında şəkillər. M., 1964.
3. Vagin A.A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. 1973.
4. Məmmədboyli Ş. Azərbaycan tarixi dərslərinin bəzi məsələləri (Metodiki vəsait). Bakı, 1960.
5. Гулыга А. В. Эстетика истории. М., 1974.
6. Герасимов Г.П. Кабинет истории в школе. Пособие для Учителей. М., 1959, с.104
7. Əsədullayev S. Tarixin tədrisi zamanı dərslük üzərində şagirdlərin müstəqil işi. Tarix, ictimaiyyət və coğrafiyanın tədrisi, № 5, 1990.

X Bölmə

1. Воспитание школьников во внеучебное время. Под. ред. Л.К.Балаяной. М., 1971.
2. Збарский И.С., Полухина В.П. Внеклассная работа по литературе. М., 1975.
3. Колечкин Т.Н., Кейлина Э.А, Внеклассная и внешкольная работа. М., 1972.
4. Əmirov M.M. Tarixin tədrisində siyasi mədəniyyətin formalaş-

dırılması üzrə işin sistemi, Bakı, 2004

5. İsayev M. Azərbaycan tarixi tədrisinin bəzi məsələləri. Tarix, ictimaiyyət və coğrafiyanın tədrisi, № 6, 1990.
6. Sadıqov S., Məmmədov O. Şagirdlərdə idrak marağının inkişaf etdirilməsinin səmərəli yolları // «Azərbaycan məktəbi», № 2-3, 1991, s. 13-18.
7. Əhmədov B. Diskussiyanın təşkilinə dair. «Azərbaycan məktəbi», № 1, 1991.

XI Bölmə

1. Vagin A.A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı, 1973.
2. Vagin A.A. Yeni tarix tədrisində bədii ədəbiyyat (1640-1917).
3. Vagin A.A., Speranskaya N.V. Tarix dərslərində sənədli material. V-VII siniflər. L., 1959.
4. Mehdiyev Ə. Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə üsullarına dair. B., 1954.
5. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе. Учения о методах. Теория урока. М., 1968.
6. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. МГУ, 1975.
7. Rabinski. Məktəblilərin təlimi prosesində fərdi yanaşma. M., 1975.

XII Bölmə

1. Şestakov A.V., Volobuyev O.V. Qədim dünya tarixi bədii tarixi surətlərdə. 1968.
2. Mehdiyev Ə. Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə üsullarına dair. B., 1954.
3. Vagin A.A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. 1973.
4. Vagin A.A. Yeni tarix tədrisində bədii ədəbiyyat (1640-1917). Müəllim üçün müntəxəbat. M., 1966.

XIII Bölmə

1. İsmixanov M. Təlim metodları və onların təsnifi // «Azərbaycan məktəbi», № 7, 1990
2. Dərslərin metodiki variantları haqqında. M., 1951.

3. Лейбенгруб П.С. Дидактические требования к уроку истории. 1960.
4. Vagin A.A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı, 1973.
5. Методика преподавания истории в средней школе. М., 1986.
6. Методика обучение истории в средней школе. М., 1978.
7. Akibalova Y.V., Donskoy Q.M. Orta əsrlər tarixi tədrisi metodikası. 1966.
8. Yefimov A.V., Redko A.Z. Tarix təlimi prosesində məktəblilərin məntiqi təfəkkürünün inkişafı. 1958.
9. Vagin A.A., Speranskaya N.V. Tarix dərslərində sənədli material. V-VII siniflər. L., 1959.

XIV Bölmə

1. Azərbaycanın təhsil siyasəti. III hissədə. Bakı.2005.
2. Bağırova S.B. Azərbaycan Respublikasında ali təhsil və Avropa Məkanı // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri. N:2, 2008, səh. 234-239.
3. Əsgərov Ş. Təhsilimiz: dünən, bu gün, sabah // Bakı, Azərbaycan, 2003, 279 s.
4. Xəlilov S. Təhsildə, təlim, tərbiyə. Bakı, 2005.
5. Xəlilov S. Təhsildə problemlər, vəzifələr. Bakı, 2005, səh. 279.
6. Kalbalıyev Y. Şagirdlərin təlim fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının imkan və şərtləri. № 1-2, 1992, s. 8.
7. Mərdanov M. «Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah» «Təhsil». Bakı, 2006, 300s.
8. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində» «Çaşıoğlu» Bakı, 2009, 530s.
9. Mərdanov M. Azərbaycanın Təhsil Siyasəti. III hissədə. Bakı, Çaşıoğlu, 2012, 745s
10. Reha Yılmaz. Boloniya sistemi və təhsil sistemində tədqiqatı. Təhsil ocağı jurnalı. N:2.2008,səh.56-63.
11. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirilmə. Bakı, 2003, səh.410.
12. Təhsilin humanistləşdirilməsi yolu ilə yeni pedaqoji təfəkkürün inkişafı. Bakı, 1999, səh. 60.
13. Байденко В.И. Болонский процесс: структурная реформа высшего образования в Европе. М., 2002, с.167.

14. Загрекова Л.В., Николина В.В. Теория и технология современного обучения. М. 2004, с.566
15. Бабански Ю.К. Оптимизация процесса обучения. Ростов-на-Дону, 1972
16. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. МГУ, 1975.
17. Rabinski. Məktəblilərin təlimi prosesində fərdi yanaşma. M., 1975.

XV Bölmə

1. Abbasov A. Şagirdlərin hüquq tərbiyəsi. Maarif. Bakı:1983. 82s.
2. Baharlı M. Dərs Müasirlik tələb edir. Maarif. Bakı:1981. 65s.
3. Baharlı M. Məktəblərdə pedaqoji işə rəhbərlik. Təhsil. Bakı:1999. 76s.
4. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Maarif. Bakı:1984.458s.
5. Bədiyev S.R. Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri. Bakı: 2009.246s.
6. Bünyadov Z., Yusifov Y. Azərbaycan tarixi. I, II cild. Çıraq. Bakı:2005.717s.
7. Cəbrayilov İ. Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası. Mürtəcim. Bakı:2006. 236s.

XVI Bölmə

1. Cəbrayilov İ. Müəllim kadrları hazırlayan ali məktəblərdə Azərbaycan tarixi təliminin müasir problemləri. Nərgiz. Bakı: 2004. 102s.
2. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Maarif. Bakı; 1985, s.452
3. Fikret Mulhan. Öyrənmək metodları. Bakı; 2007, 17s.
4. Hacıyeva T. Azərbaycanda milli qiymətləndirmə təcrübəsi. Təhsil Nazirliyinin monitorinq və qiymətləndirmə şöbəsi. Bakı. 2001, 6s.
5. Haqqı İhsanoğlu İ. Beynimizin sirləri. Xəzər. Bakı: 2008,104 s.
6. Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil. Cild I, II. Çəşmə. Bakı: 2007. 842s.
7. Paşayev T. Tarixin tədrisi: tarixilik və müasirlik. Nurlan. Bakı: 2006, 468s.
8. Rzayev B. Məktəblilərdə idrak proseslərinin fəallaşdırılması.

- Bakı: 2000, 236s.
9. Tarixin tədrisində müasir üsullar. Əbilov, Zeynalov və oğulları. Bakı: 2000, 36s.
 10. Təlim metodlarının təkmilləşdirilməsinin nəzəri və praktik məsələləri. Maarif. Bakı: 1981, 120s.
 11. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün dərs vəsaiti. UNİCEF. Bakı: 2009, 150s.

MƏTANƏT SƏFƏR qızı MƏMMƏDOVA

**TARİXİN TƏDRİSİNİN
AKTUAL PROBLEMLƏRİ**

Bakalavr hazırlığı üçün dərs vəsaiti

Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya MMC-də rizoqraf üsulu ilə çap edilmişdir. Format 60x84 1/16, həcmi 7,0 ş.ç.v. Tiraj 200 ədəd.